

Radivoj Radić

1180-1453

**STRAH U
POZNOJ VIZANTIJI**

*E*EVOLUTA

Glavni i odgovorni urednik
Bojana Ćebić Radić

Likovni urednik
Dušan Šević

RADIVOJ RADIĆ

STRAH U
POZNOJ VIZANTIJI

*S*EVOLUTA

Ocu

PREDGOVOR

Knjigu koju ponovo izlažem sudu javnosti najradije bih označio kao „istoriografski pokušaj“ ili „istoriografski ogled“. Jer, nema sumnje, veoma je teško – možda i nemoguće – napisati istinsku istoriju straha u Vizantiji, carstvu koje je postojalo duže od milenijuma. Samo je na prvi pogled lakše, ali i dalje vrlo zametno i tegobno pisati o strahovima koji su zaokupljali Vizantince poslednja dva i po stoleća njihove istorije. Razlozi, razumljivo, leže i u hroničnom nedostatku odgovarajućih izvornih podataka i još uvek neutemeljenom metodološkom osloncu za ovakve poduhvate. Ipak, velika i u vizantologiji jedva dotaknuta tema, koja stoji kao istinski izazov, podstakla me je da se otisnem u neizvesnu intelektualnu pustolovinu. Ishod takve avanture je ova knjiga čiji su osnovni ciljevi izloženi u uvodnom poglavlju. Naravno, tema straha u poznoj Vizantiji isuviše je velika da bi bila iscrpna jednom knjigom.

Ova knjiga je najvećim delom nastala tokom mog boravka u Dambarton Oukšu, vizantološkom centru Harvardskog univerziteta u Vašingtonu, školske 1997/1998. godine. Tamo, u „najlepšoj oazi na vizantološkoj mapi sveta“, bio sam u prilici da konsultujem vrlo retke i teško pristupačne publikacije.

Prvo izdanje ove knjige pojavilo se u proleće 2000, dakle, pre skoro petnaest godina. Dugujem veliku zahvalnost izdavačkoj kući „Stubovi kulture“, posebno njenom direktoru Predragu Markoviću i tadašnjem uredniku Gojku Božoviću, koja je moju studiju uvrstila u svoju istorijsku biblioteku. Da je u našoj sredini knjiga *Strah u poznoj Vizantiji* naišla na veoma dobar prijem svedoči nekoliko uglednih nagrada koje sam za nju dobio iste 2000. godine (nagrada „Laza Kostić“ na Novosadskom sajmu knjiga, nagrada „Svetozar Miletić“ za publicistiku i nagrada Vukove zadužbine za nauku).

Budući da je prvo izdanje rasprodati, a da za *Strah u poznoj Vizantiji* i dalje postoji interesovanje, u izdavačkoj kući „Evoluta“ je pripremljeno drugo izdanje ove knjige. Zahvalan sam mojoj supruzi Bojani Čebić Radić, direktoru „Evolute“, što je naročito istrajavala na tome da se knjiga ponovo objavi, kao i likovnom uredniku Dušanu Ševiću koji je besprekorno obavio svoj deo posla.

I, najzad, ali ne i na poslednjem mestu, posebnu zahvalnost dugujem dvojici mladih kolega, Ivanu Draškoviću i Draganu Nikoliću, profesorima istorije i mojim nekadašnjim studentima, koji su preko društvenih mreža prilježno i sa puno entuzijazma promovisali vizantološke teme.

U Beogradu,
oktobar 2014. godine

R. R.

UVOD

„Der Historiker ist ein rückwärts gekehrter Prophet.“
„Istoričar je unazad okrenuti prorok.“

Fridrih Šlegel (1772–1829)

U početku svega je strah! Ovom jezgrovitom ali i sveobuhvatnom sentencom, koja je na neki način replika poznatom biblijskom naravoučeniju: „U početku beše reč, i reč beše u Boga, i Bog beše reč“,¹ nastojali su filozofi i književnici da ukažu na značaj straha u ljudskom društvu. Na sličan način se može parafrazirati i čuvena maksima „Mislim, dakle postojim!“ francuskog mislioca Rene Dekarta koja u novom ruhu glasi: „*Timeo, ergo sum!*“ (Plašim se, dakle postojim).² Strah je fenomen star koliko i ljudski rod, pojava koja prati čoveka od preistorije do našeg vremena.³ Jer, nema sumnje, strah kao neugodno osećanje, najčešće izazvano svešću o nekoj opasnosti, od iskona je bio svojstven čovekovoju prirodi.

STRAH UVEK I SVUDA

„Svi se ljudi plaše. Svi.“ – pisao je Žan–Pol Sartr – „Onaj koji se ne plaši nije normalan, to nema nikakve veze sa hrabrošću.“⁴ I, zaista, ne samo pojedinci, uzeti izolovano, već i čitave ljudske zajednice, pa i civilizacije, u neprestanom su dijalogu sa strahom.⁵ Zastrašen je i preistorijski pećinski čovek, grubih crta lica i potpuno zarastao u dlaku, koji izbezumljeno posmatra kako munje paraju olujno nebo, i čovek našeg vremena, užasnuti svedok i učesnik teške saobra-

---

¹ Jevandelje po Jovanu 1, 1.

² *Delimo*, Greh i strah II, 837.

³ Budući da je bibliografija naučnih dela o strahu kao psihološkoj kategoriji nepregledna, a da je za našu temu i nepotrebno podrobno navođenje najvažnije literature ograničićemo se samo na nekoliko radova koji su nam bili pristupačni. V. *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, ed. J. Hastings, vol. V, New York 1928, 797-801 (J. L. McIntyre); *Die Angst, mit beiträgen von G. Benedetti – E. Benz – H. Heideger – A. Jores – E. Neumann – U. Schwarz – W. Ueberwasser – H. Zulliger*, Stuttgart 1959, 7-252; *Angst und Schuld in theologischer und psychotherapeutischer Sicht. Ein Tagungsbericht*, Herausgegeben von W. Bitter, Stuttgart 1959, 14-183; *D. Krech – R. S. Crutchfield*, *Elements of Psychology*, New York 1965, 236-238; *Aspekte der Angst. Starnberger Gespräche* 1964, Herausgegeben von H. v. Dittfurth, Stuttgart 1965, 1-129; *J. R. Davitz*, *The Language of Emotion*, New York – London 1969, 54-56; *Lj. Erić*, *Strah, anksioznost i anksiozna stanja*, Beograd 1972; *C. E. Izard*, *Human Emotions*, New York – London 1977, 355-384; *Theologische Realenzyklopädie*, Band XI, Berlin – New York 1983, 755-767 (*G. Schnurr*); *Lj. Erić*, *Panična stanja*, Beograd 1989; *V. Starčević*, *Stanje straha u kliničkoj praksi*, Beograd 1997. (sa iscrpnom i bogatom bibliografijom, str. 215-234).

⁴ Navedeno prema *Delimo*, *Strah na Zapadu*, I, 16.

⁵ Isto, 6.

čajne nesreće ili nekog terorističkog napada. U oba slučaja ljudsko biće biva poraženo osećanjem vlastite nemoći i nemilosrdnom spoznajom o krhkosti, odnosno ništavnosti života, dok je razoran strah zajednički imenitelj onoga što se odvija u glavama kako davno preminulog kosmatog neandertalca tako i njegovog dalekog potomka i našeg savremenika.

U najstarijim pisanim spomenicima ljudske civilizacije možemo se sresti sa fenomenom straha. Tako, na primer, strah od smrti je gotovo opsesivna misao vodilja glavnog junaka „Epa o Gilgamešu“.⁶ S druge strane, jedan od najvećih učenjaka antičkog sveta, grčki lekar Hipokrat, već u IV stoleću pre naše ere podrobno je opisao dve fobije – strah od zvuka flaute i strah od hodanja pored provalije. Poznata je činjenica da su stari narodi u strahu videli kaznu koju im šalju bogovi. Otuda su u helenskom svetu divinizovani Dejmos (Strah) i Fobos (Užas), čiji su rimski ekvivalenti Palor, božanstvo strave, i Pavor, božanstvo užasa.⁷ Dakle, drevni narodi su u strahu videli silu koja je jača od čoveka, pa su svojski nastojali da je nekako umilostive. Stoga su živeli u uverenju da se ta sila žrtvama može ne samo pridobiti nego da je moguće postići da se njeno pogubno dejstvo usmeri protiv neprijatelja. I shvatili su, u izvesnoj meri i priznali, suštinsku ulogu koju strah igra u individualnim i kolektivnim sudbinama.⁸

Mislionioci antičkog sveta ostavili su veliki broj mudrosti koje se odnose na strah.⁹ Publilije Sir, koji je živio u I veku pre naše ere zaveštao je za budućnost sledeće sentence: „Nepoštenog čoveka smiruje strah, a ne milost, odnosno blagost prema njemu“; „Gde dođe strah, san retko ima mesto“; „Ako želiš da se ničega ne bojiš, boj se svega“; „Glupo je plašiti se nečeg što se ne može izbeći“; „Gde nema straha, rađa se ono čega se treba bojati“. Seneka, rimski filozof iz I stoleća naše ere, kaže da „sreća mnoge oslobađa od kazne, ali od straha nikoga!“, kao i: „Mnogih se mora plašiti onaj kojeg se mnogi plaše“, što je jedna od najsažetijih i najživotopisnijih definicija tiranskih vladavina. U Svetonijevom delu i kod Cicerona možemo da pročitamo: „Neka me mrze, samo neka me se boje“. Pomenutim mislima treba pridružiti i dve sledeće latinske izreke: „Niko ne voli one kojih se boji!“ i „Ko seje strah, više se sam plaši: to je sudbina tiranina“, dok Vergilije u „Eneidi“ veli: „Strah je dao nogama krila!“

⁶ O strahu od smrti će više biti reči u XI poglavlju.

⁷ Д. Срејовић – А. Цермановић-Кузмановић, Речник грчке и римске митологије, Београд 1979, 316-317, 438. Ур. Делимо, Страх на Западу, I, 19.

⁸ Делимо, Страх на Западу, I, 19.

⁹ Maksime o strahu koje donosimo u ovom odeljku, kao i u daljem tekstu, navedene su prema knjigama Velika enciklopedija aforizama, IV izdanje, Zagreb 1984, 729-734 i A. Vilhar, Latinski citati, Novi Sad 1973, 63 br. 581, 161 br. 1722, 166 br. 1779, 169 br. 1808-1809, 175 br. 1868, 177 br. 1890, 202 br. 2180, 215 br. 2339, 268 br. 2954, 271 br. 2980, 279 br. 3075, 293 br. 3239.

VIZANTINCI O STRAHU

I u Vizantijskom carstvu, jednoj od najznačajnijih civilizacija srednjovekovnog sveta, ljudi od pera su raspravljali o pojavi straha. Naoružani valjanim znanjima, nasleđenim iz antike, oni su nastojali da ga osvetle sa različitih strana i da ga svrstaju po određenim merilima. Neophodno je naglasiti da su polazišta ovih pregnuća prevashodno bila zasnovana na rezultatima do kojih je došao kasnoantički autor Nemesije, pisac čija delatnost pripada završnim decenijama IV veka.¹⁰ Na njegovo znamenito delo „O ljudskoj prirodi“ u znatnoj meri se kasnije oslanjao Jovan Damaskin, vizantijski bogoslov i svetac koji je živeo u arabljanskom kalifatu u poslednjoj četvrtini VII i prvoj polovini VIII stoleća. Saglasno Nemesijevim shvatanjima,¹¹ koje je sledio Jovan Damaskin,¹² strah (πηροβος) je razvrstavan u šest kategorija:

- 1) οκνος – oklevanje, ustručavanje, strah da se nešto preduzme;
- 2) αιδος – strahopoštovanje, moralni strah, stid, strah od sramote;
- 3) αισηψυε – sramota, stid, sknavljenje, strah da se učini nešto nečasno;
- 4) καταπλεξις – strah, odnosno zaprepaščenost prouzrokovana sučeljavanjem sa utvarama;
- 5) εκπλεξις – strava, strahovanje pred avetima;
- 6) αγωνια – uzrujanost, patnja, strah od neuspeha.

Neophodno je naglasiti da su se i crkveni oci u svojim razmišljanjima doticali straha, ali su nastojali da čitavo pitanje donekle izdignu iz ravni obične svakodnevice – što je razumljivo samo po sebi – i presele ga u sferu duhovnih osećanja. Tako u IV veku, na primer, Vasilije Veliki, episkop Cezareje u Kapadokiji i jedan od najvećih autoriteta među hrišćanskim misliocima, jasno se određujući prema tom fenomenu i svesno ga sužavajući, pravi razliku između dobrog straha, a to je strah od Boga koji donosi spasenje, i nedostojnog, pa i prozaičnog straha uzrokovanog trivijalnim pomanjkanjem sreće.¹³ Takav „dobar strah“, uostalom, bio je jedan od osnovnih hrišćanskih pogleda na svet.

Sinajski monah Jovan Lestvičnik, koji je živeo krajem VI i u većem delu VII stoleća,¹⁴ iznosi zanimljiva razmišljanja o strahu. On naglašava da je stra-

¹⁰ Za osnovne podatke o životu i učenju Nemesija, episkopa Emese, v. *B. Domanski*, Die Psychologie des Nemesius, Münster 1900, 1-168; *F.M. März*, Anthropologische Grundlagen der christlichen Ethik bei Nemesios von Emesa, München 1959, 4-178; *A. Siclari*, L'antropologia di Nemesio di Emesa, Padova 1974, 7-301; *A. Kallis*, Der Mensch im Kosmos. Das Weltbild Nemesios' von Emesa, Münster 1978, 1-173; ODB, II, 1452-1453. (*B. Baldwin*).

¹¹ Nemesii Emeseni De natura hominis, ed. *M. Morani*, Leipzig 1987, 81-82. Cf. Cyril of Jerusalem and Nemesius of Emesa, ed. *W. Telfer*, The Library of Christian Classics, IV, London 1955, 360-361.

¹² Die Schriften des Johannes von Damascos, II, ed. *P.B. Kotter*, Berlin – New York 1973, 81. Cf. Saint John of Damascus, Writings, transl. *F.H. Chase*, Washington 1958 (reprint: 1970), 240-241.

¹³ PG, 29, col. 369c. Cf. ODB, II, 780-781 (*A. Kazhdan*).

¹⁴ Za osnovne podatke o Jovanu Lestvičniku v. ODB, II, 1060-1061 (*A. Kazhdan* – *R. S. Nelson*) /sa bogatom bibliografijom, kao i radove navedene u n. 15 i n. 16/.

šljivost „potomak taštine i kćer neverja“, „detinjasta narav u sujetnoj staroj duši“; „strah je opasnost na koju se misli još pre nego što je nastala“, „strah je trepetno osećanje srca koje drhti i tuguje zbog neizvesnih a mogućih događaja“; „strah je lišenost čvrstog pouzdanja u Boga“, a „ohola duša je rob strašljivosti jer se uzda u samu sebe i ona se plaši od svakog šuma, od svake senke“. ¹⁵ Saglasno shvatanjima Jovana Lestvičnika, strast strašljivosti je poslednji izdanak gordosti, odnosno fobično stanje, a predmet fobije je ne samo demon nego i mrak, i pusto mesto, i svaki šušanj. Drugim rečima, nadmenost i razmetljivost samodovoljnosti pretvaraju samouverenog strasnika u plašljivog bolesnika koji drhti i pred utvarama svoje uskovitlane mašte. ¹⁶

O strahu od Boga (phobos tou theou), između ostalih, raspravljali su i Maksim Ispovednik u VII stoleću ¹⁷ i naročito Simeon Novi Bogoslov, mistik čija su najznačajnija dela nastala na prelazu iz prvog u drugi milenijum. Taj je strah, shodno njegovim shvatanjima, potpuno i dragovoljno potčinjavanje Bogu, odnosno samoodricanje i vlastiti preobražaj u „raba Božijeg“. ¹⁸

Uporedo sa ovim bogoslovskim razmatranjima, smeštenim u pomalo ezoterična područja odnosa Svevišnjeg i čoveka, u Vizantiji su, kada je reč o strahu, postojala i daleko prizemnija shvatanja. Drugim rečima, bilo je pisaca manje okrenutih apstraktnom mudrovanju a više sklonih običnim ovozemaljskim pojavama, tegobnim i životnim. Jedan od takvih bio je i Kekavmen iz XI veka, ¹⁹ autor čija je biografija puna nepoznanica. Njegova promišljanja o strahu, lišena suvoparnih izlaganja i na neki način ogoljena, prevashodno su plod čoveka od dela.

Kekavmen polazi od neosporne i dobro poznate činjenice da je opasnost koja preči čoveku prisutna uvek i na svakom mestu, pa je otuda i razvrstavanje koje predlaže veoma razučeno i čini široku skalu svakidašnjih strahovanja. On započinje sa najobičnijim strahom od otrovnih pečuraka ili kamenja koje se obrušava, potom prelazi na pribojavanja proistekla iz odnosa među ljudima, a to su, recimo, bojazan zbog klopke koju mogu da postave bilo prijatelji ili potčinjeni, da bi završio sa onom vrstom zebnje koja se tiče prilika na dvoru kao što je, na primer, strepnja da se padne u nemilost. ²⁰ I Vizantinci su, poput ljudi iz drugih vremena i civiliza-

¹⁵ PG, 88, col. 945. Prevod: *Д. Боїгановић*, Свети Јован Лествичник – Лествица, Београд 1963, 124.

¹⁶ *Д. Боїгановић*, Јован Лествичник у византијској и старој српској књижевности, Београд 1968, 60–61.

¹⁷ Na primer v. *M. B. Phillips*, *Loci communes of Maximus the Confessor: Vaticanus graecus 739*, Saint Louis University, Ph. D., 1977, 413-419; *P. M. Blowers*, *Exegesis and Spiritual Pedagogy in Maximus the Confessor. An Investigation of the Questiones ad Thalassium*, Notre Dame, Indiana 1991, 32 et passim.

¹⁸ O učenju Simeona Novog Bogoslova o strahu od Boga više će biti reči u XI poglavlju.

¹⁹ Za osnovne podatke o Kekavmenu v. *Виз. извори*, III, 189-194 (*Ј. Ферлуја*); ODB, II, 1119 (*А. Каздан*) /sa navođenjem važnije literature/.

²⁰ *Советы и рассказы Кекавмена. Сочинение византийского полководца XI века*, изд. *Г. Г. Литаврин* (Памятники средневековой истории народов Центральной и Восточной Европы), Москва 1972, 146, 148, 206, 208, 210, 248. Cf. ODB II, 781 (*А. Каздан*).

cija, osećali da su okruženi pogubnim prirodnim pojavama – zemljotresi, olujne bure, suše, skakavci – a sa puno razloga strahovali su i od političkih meteža, neprijateljskih najezdi, raznih pobuna i, uopšte, društvenih kolebanja. Svi pobrojani izazovi zahtevali su od Vizantinaca, ponosnih na svoj osobit položaj u hrišćanskoj vaspeljenoj, golem napor da se strah savlada i da se zadrži izvesna mera optimizma i vedrine.

Vizantijski autori suočavali su se sa strahom i prilikom komentarisanja tekstova antičkih pisaca. Tako, na primer, Aristotel u „Nikomahovoj etici“, između ostalog, raspravlja i o nekim aspektima straha.²¹ Sačuvani su komentari romejskih naučnika koji su krajem XI i početkom XII stoleća kritički pretresali stavove velikog starogrčkog filozofa.²²

Među vizantijskim piscima strahom je naročito bio zaokupljen Nikita Honijat, jedan od najvećih intelektualaca koje je podarila prefinjena i nadmoćna romejska civilizacija. Reč je o istoričaru, političkom posleniku i bogoslovu koji je živio u drugoj polovini XII i u dva prva desetleća XIII veka.²³ U njegovom slučaju zaokupljenost strahom je katkad narastala do neke vrste opsednutosti, što najrečitije mogu da potvrde pojedini delovi tekstova koje je ostavio, bilo da se radi o njegovoj istoriji ili retorskim spisima. Kao svedočanstvo navešćemo nekoliko primera koji to na najbolji način ilustruju.

Nikita Honijat kaže da je Isak Komnin,²⁴ brat cara Manojla I Komnina (1143–1180), bio podložan strašljivosti koja je nedostojna i nije svojstvena odraslim ljudima.²⁵ Na drugom mestu on kazuje o strahu koji je obuzeo vizantijske vojnike posle teškog poraza u bici kod Miriokefalona, 17. septembra 1176, kada su u frigijskim klancima Seldžuci potpuno razbili Romeje.²⁶ Za one koji su uspeli da se spasu usledila je jedna besana noć, ispunjena stravom i neizvesnošću. U iščekivanju najgoreg vizantijski vojnici su pobleđeli od straha poput listova na drveću u vreme kada lišće opada.²⁷ Opisujući kako je vasilevs Andronik I Komnin (1183–1185) opsedao Nikeju, koja se 1184. otpadila od cara, Nikita Honijat beleži da su se stanovnici Nikeje u strahu posakrivali kao zečevi.²⁸ Slično je bilo i sa žiteljima Bruse koji su iste 1184. godine takođe ustali protiv „tiranskog“ cara, pa

²¹ Aristotle the Nicomachean Ethics, ed. H. Rackham, London 1939, 152-156.

²² Eustratii et Michaelis et anonyma in Ethica Nicomachea commentaria, ed. G. Heylbut, Berolini 1892, 152-165. Najsrdačnije se zahvaljujem kolegi Karlu Pirsonu, doktorantu na Harvardskom univerzitetu, koji mi je skrenuo pažnju na ove podatke.

²³ O njemu v. Ф. Успенский, Византийский писатель Никита Акоминат из Хон, С. Петербург 1874, 10 sl.; Виз. извори, IV, 107-115 (J. Kalić); A. Kazhdan – S. Franklin, Studies on Byzantine Literature of the Eleventh and Twelfth Centuries, Cambridge 1984, 256-286; A. Kazhdan, Der Körper im Geschichtswerk des Niketas Choniates (Fest und Alltag in Byzanz, ed. G. Prinzing – D. Simon), München 1990, 91-105; ODB, I, 428 (A. Kazhdan).

²⁴ O sevastokratoru Isaku Komninu v. Varzos, Genealogia, I, No. 78, 391-398.

²⁵ Chon. Historia, 52.

²⁶ Ostrogorski, Istorija, 366-367.

²⁷ Chon. Historia, 187.

²⁸ Ibid., 285. Up. Radojčić, Dva Komnena, 70-71; Foss – Tulchin, Nicaea, 54.

možemo pročitati kako su njihova srca bila obuzeta užasom i da su pri prvom tresku kamenja koje su napadači ubacili u grad skoro svi umrli od straha.²⁹ Isti pisac o zastrašenosti nekih ljudi za strahovlade Andronika I Komnina ističe da su gledajući smrt pred očima bili u takvom strahu da su im zubi cvokotali.³⁰

Nikita Honijat je u besedi koju je posvetio caru Isaku II Anđelu (1185-1195, 1203–1204), gde između ostalog veliča vasilevsovu pobedu nad Srbima na Moravi 1190. godine, zapisao sledeće: „Doista, čim se brzokrilim glasom pronese šta si i koliko ti, desnicu svoju pripremiš za nedaće, učinio Dalmatima (sc. Srbima), bolovi spopadoše narode raznojezične koji su do juče i ranije protiv nas brektali, i danas su oni strahom i trepetom obuzeti.“³¹ U besedi koju je posvetio Teodoru I Laskarisu (1204–1221), osnivaču Nikejskog carstva, isti autor se podsmeva latinskim riterima protiv kojih su Romeji ratovali. Sa puno zluradosti on saopštava da su na vest o carevom dolasku neustrašivi zapadni ratnici, nepobedivi konjanici, gordi, oholi i nadmeni, od straha izgubili razum i razbežali se skrivajući lice od sramote u noći.³²

Naučnici su s razlogom primetili pesimističku notu u pogledima Nikite Honijata na istorijske tokove i ispravno izveli zaključak da učeni Vizantinac hod događaja vidi kao neprekidnu promenu ka gore.³³

Georgije Pahimer, istoričar i humanista koji je živeo u drugoj polovini XIII i na početku XIV stoleća,³⁴ donosi veoma zanimljivu ocenu o strahu. On upozorava da kada strah slika prizore stradanja onda se nepostojeća zbivanja onima koji bdiju čine kao stvarna i obmanjujući vid udaljavaju ih od istine. U stvari, budući da izvrnuta optika zamračuje razum, tada – potčinivši se plašljivosti zamagljenog spoljašnjeg opažaja – ona ga tako i posmatra, odnosno hoće da vidi istinu u mašti uobrazilje, pa ono što postoji samo u mislima prikazuje kao da je zaista stvarno.³⁵

Vizantijski sveznadar Nićifor Grigora, vodeći intelektualac Carstva u XIV veku,³⁶ na jednom mestu u svojoj „Romejskoj istoriji“ veli: „Mnoge stvari hrabrima, kažu, postaju strašne, kada im noga korača neprijateljskom zemljom.“³⁷ Međutim, za razliku od Nikite Honijata kod kojeg preovlađuje postojani pesimizam u odnosu na zamršene povesne tokove, Nićifor Grigora

²⁹ Chon. Historia, 287. Up. *Radojčić*, Dva Komnena, 70-71; ODB, III, 1750 (C. Foss).

³⁰ Chon. Historia, 343.

³¹ Chon. Orationes, 32. Prevod: Виз. извори, IV, 231 (Б. Ферјанчић).

³² Chon. Orationes, 145. Up. *H. Рагошевић*, Nikejski цареви у савременој им реторици, ЗРВИ 26 (1987) 78. Ruski prevod ovog govora objavio je *П. И. Жаворонков* (Византийские очерки, Москва 1991, 216-238).

³³ *Каждан*, „Корабљ в бурном море“, 9, 15; ODB, II, 781 (A. Kazhdan).

³⁴ О пјету v. Виз. извори, VI, 1–11 (Љ. Максимовић); PLP 9 (1989) No. 22186; ODB, III, 1550 (A.-M. Talbot).

³⁵ Pachym. (F), I, 319.

³⁶ За основне податке о Нићифору Григору v. Виз. извори, VI, 145-153 (C. Турковић); ODB, II, 874-875 (A.-M. Talbot).

³⁷ Greg. II, 638. Prevod: Виз. извори, VI, 233 (Б. Ферјанчић).

ipak poseduje izvesnu intelektualnu vedrinu s kojom posmatra i opisuje istorijska kretanja.³⁸

Kod nekih vizantijskih pisaca tema straha ponekad je mogla da poprimi groteskne razmere i da se opasno približi neukusu kao što je slučaj sa jednom besedom Teodora Prodroma u kojoj veliča vojničke podvige vasilevsa Manojla I Komnina i na negativan način posebno apostrofira raškog velikog župana Uroša II: „Pretražujući stene, tvoji psi njuškači skrivene Srbe kao zečeve žive oloviše i njih divlje u pitome pretvoriše. Uroš, strahom obuzet i niz bedra ispuštivši urin, od jednog udesa jedno od drugog drugo postade, bežeći kroz urvine gora, prepit strahom, on urina ispuštač beše.“³⁹

CILJEVI I OBRAZLOŽENJA

Ljudski strah, svojstven svim društvima i svim razdobljima svetske povesnice, velika je istorijska tema i u novije vreme sve više zaokuplja istraživačku pažnju naučnika. Premda je proučavanje ovog fenomena otvoreno još pre više od osam decenija,⁴⁰ tek u poslednjih dvadesetak godina pojavilo se više radova koji se njime bave u plemenitom nastojanju da se što potpunije pronikne u pojedine društvene pojave i u način mišljenja ljudi tokom proteklih stoleća.⁴¹ I u našoj naučnoj sredini nisu izostali određeni istraživački pokušaji,⁴² tako da bi danas bilo neumesno tvrditi da je tema straha zapostavljena u savremenoj historiografiji.

Međutim, vizantologija, koja je u novije vreme znatno proširila područja istraživanja, kao da je po pitanju straha donekle ostala po strani i u zaostatku u

³⁸ *Каждан*, „Корабль в бурном море”, 9, 15; ODB, II, 781 (A. *Kazhdan*); *Культура Византии*, III, 285 (M. B. *Бибииков* – C. K. *Красавина*).

³⁹ E. *Miller*, *Recueil des historiens des croisades. Historiens grecs* II, Paris 1881, 762. Prevod: *Виз. извори*, IV, 178 (B. *Ферјанчић*).

⁴⁰ G. *Lefebvre*, *Le Grande Peur de 1789*, Paris 1932. Ova knjiga je sa puno razloga naišla na veliki odjek i doživela je više izdanja. Između ostalog, 1953. prevedena je na italijanski, a kasnije i na engleski jezik. V. G. *Lefebvre*, *The Great Fear of 1789*, New York 1973. Takođe v. A. *Tenenti*, *La vie et la mort a travers l'art du XV siècle*, Paris 1952.

⁴¹ Navodimo neke od značajnijih radova: J. *Delumeau*, *Le Peur en Occident (XIVe-XVIIIe siècles)*. Une cité assiégée, Paris 1978; W. J. *Bouwisma*, *Anxiety and the formation of early modern culture, After the Reformation*, ed. B. C. *Malament*, Manchester 1980, 215-246; P. *Mannoni*, *La Peur*, Paris 1982; J. *Delumeau*, *Le Péché et la Peur. La culpabilisation en Occident (XIVe-XVIIIe siècles)*, Paris 1983; V. *Fumagalli*, *Landscapes of Fear: Perceptions of Nature and the City in the Middle Ages*, Stanford – London 1994; A. *Кнеппе*, *Metus temporum. Zur Bedeutung von Angst in Politik und Gesellschaft der römischen Kaiserzeit des 1. und 2. Jhdts. n. Chr.*, Stuttgart 1994, 9 sq.; P. *Dinzelbacher*, *Angst im Mittelalter. Teufels-, Todes- und Gotteserfahrung: Mentalitätsgeschichte und Ikonographie*, Paderborn – München – Wien - Zürich 1996, 9 sq.; *Fear in early modern society*, ed. W. G. *Naphy* – P. *Roberts*, Manchester – New York 1997, 2 sq.

⁴² Dostojan pomena je jedan zanimljiv pokušaj: M. *Панић-Суреп*, *Кад су живи завидели мртвима*, Београд 1960 (reprint: Ниш 1988). Нарочито је подстицајан рад који се појавио пре двадесетак година: J. *Калић*, „Страх турски“ после Косова, Свети кнез Лазар, Споменица о шестој стогодишњици Косовског боја 1389–1989, Београд 1989, 185-191.

odnosu na proučavanja kasnog srednjovekovlja i novog veka u zapadnoj Evropi. Osim jednog malog priloga, dostojnog svake hvale,⁴³ kao i jedne sadržajne enciklopedijske beleške,⁴⁴ koliko nam je poznato nije bilo sličnih pokušaja. Privučeni zanimljivom i u vizantologiji zanemarenom temom straha, pre nekoliko godina smo napisali mali rad koji je trebalo da posluži kao neka vrsta probnog kamena za jedno ozbiljnije i temeljnije proučavanje.⁴⁵ A onda smo se latili teškog, ali krajnje zanimljivog poduhvata – istraživanja straha u poznoj Vizantiji.

Samo letimičan pogled u rečnik otkriva nam da uz odrednicu strah stoji čak dvadeset četiri sinonima. Neki od njih, kao što su bojazan, bojažljivost, plašnja, zebnja, bespokoj, bespokojstvo, nespokojstvo, nemir, strava, preplašenost, prestrašernost, strahovanje, strahić, strepnja i trepet, prilično su bliski osnovnom značenju, drugi pak, kao što su prepad, prepast, malodušnost, kuka-vičluk i nazorljivost, unekoliko su različiti, a seriju završavaju sasvim kolokvijalni termini prpa, vuna, džas(ak) i zort.⁴⁶ Ne treba smetnuti s uma činjenicu da u nekim drugim jezicima reč strah ima još razuđenije polje značenja.

U odgovarajućim priručnicima strah se označava kao „emocija žestokog uzbuđenja ili prestravljenosti u prisustvu stvarne ili anticipirane opasnosti ili bola, praćena obilnim organskim promenama i ponašanjem bekstva ili skrivanja“, dok se za fobiju naglašava da je „skoro uvek preteran strah od nekog naročitog tipa predmeta ili situacije; strah koji je uporan i bez zdravih osnova ili bez razloga prihvaćenih kao razumnih od strane onoga koji pati“.⁴⁷ Na drugom mestu čitamo da je strah „snažna emocionalna reakcija na situaciju koja preti integritetu organizma, sa unutrašnjim fiziološkim promenama i eventualnim spoljnim manifestacijama (bledilo, znojenje, drhtavica, bekstvo ili agresivnost)“, dok se anksioznost definiše kao „nejasna strepnja, trusljivost, strah bez očiglednog spoljnog povoda i uglavnom bez organizmičkih znakova (koji uobičajeno prate strah proizašao iz spoljnje pretnje), potmulu trusovi koji dolaze iz dubine same ličnosti“.⁴⁸ Međutim, valja naglasiti da u mom radu nisam mogao da do tančina ulazim u najfinije podrobnosti koje pojam straha obuhvata nego sam se prema ovom fenomenu uglavnom odnosio kao prema jedinstvenoj pojavi koja ima širi i razuđeniji smisao i koja pokriva čitavu skalu srodnih emocija od blagih strahovanja i zebnji, s jedne, do najstrašnijih užasa, s druge strane.⁴⁹

Želja mi je bila da ovom knjigom otvorim neka pitanja koja su u vizantologiji do sada bila u zasenku i ponudim jedan pogled na fenomen straha u

⁴³ Reč je o jednom od referata sa XVI međunarodnog vizantološkog kongresa koji je održan u Beču u oktobru 1981. godine. V. C. *Serban*, La Peur à Byzance aux XIIIe-XIVe siècles, JÖB 32-2 (1982) 187-193.

⁴⁴ ODB, II, 780-781 (A. *Kazhdan*).

⁴⁵ R. *Radić*, Strah u vizantijskoj vojsci – jedan primer iz 1196. godine, Vojnoistorijski glasnik 3 (1994) 223-232.

⁴⁶ Sinonimi i srodne reči srpskohrvatskoga jezika, Beograd 1974, 760.

⁴⁷ B. *Stevanović*, Obuhvatni rečnik psiholoških i psihoanalitičkih pojmova, Beograd 1972, 138, 530.

⁴⁸ Д. *Крстичић*, Психолошки речник, Београд 1988, 50-51, 595.

⁴⁹ Up. *Delimo*, Strah na Zapadu, I, 24-26; Fear in early modern society, 2-6.

kasnoj Vizantiji. Istovremeno, bio bih potpuno zadovoljan ukoliko sam na neka od pokrenutih pitanja uspeo da odgovorim. Ne sporim da bi pod istim naslovom neko drugi mogao da napiše sasvim drugačiju knjigu. U izboru istorijskih podataka uvek sam vodio računa o celini poduhvata, istrajavajući u nastojanju da onaj ko bude pročitao moju studiju može da stekne celovitu predstavu o strahovima koji su u većoj ili manjoj meri pritiskivali žitelje Vizantijskog carstva u poslednja dva i po stoleća njegovog postojanja. Rezultate do kojih sam došao uobličio sam u četrnaest glava, dobro svestan da bi se o pojedinim temama umesto poglavlja mogla napisati ne jedna nego više knjiga.

U istraživanjima prvenstveno sam se oslanjao na dela kasnovizantijskih istoričara, pre svega Nikite Honijata, Georgija Akropolita, Georgija Pahimera, Nićifora Grigore i Jovana Kantakuzina. Nešto manje podataka za moju temu našao sam u spisima romejskih pisaca XV stoleća. Razlog je jednostavan – oni, dakle, Laonik Halkokondil, Duka i Kritovul sa Imbrosa, u središte svoje pažnje stavljaju narastanje moćnog Osmanskog carstva koje je potpuno natkrililo Vizantiju. Jedini izuzetak među njima je Georgije Sfrances, odani velikodostojnik i hroničar poslednjih Paleologa, u čijim su memoarima pohranjene zanimljive vesti. Dragocene podatke našao sam i u raznovrsnoj pisanoj zaostavštini pojedinih poznovizantijskih intelektualaca, Evstatija Solunskog, Teodora Metohita, Dimitrija Kidona ili Aleksija Makremvolita, na primer, kao i u hagiografskim tekstovima i takozvanim Kratkim hronikama, osobenom vidu narodne književnosti. Da bih dobio na objektivnosti i potpunosti, rado sam posezao za vestima zapadnih pisaca kao što su Žofrua Vilarduen, Robert od Klarija, Ramon Muntaner, Pero Tafur, Johan Šiltberger, Bertrandon de la Brokijer. I, najzad, u želji da proširim bazu izvornih podataka oslanjao sam se i na istočnike koje istoričari inače ređe koriste. Tako sam, na primer, slikovite i dragocene vesti za moju temu našao u pojedinim vizantijskim poslovicama i zagonetkama. Uprkos živopisnim izvornim podacima o strahovima ostaje činjenica da pojedini od strahova često ostaju u senci njihovih potvrđenih ili pretpostavljenih uzročnika.

Hronološki okvir mog rada obuhvata razdoblje od oko dve stotine sedamdeset godina, imajući za ishodište smrt vasilevsu Manojla I Komnina (1180), a za završnu vremensku tačku pad Carigrada i propast Vizantije (1453). Ovakav izbor je bio jednostavna posledica glavnih tokova kasnovizantijske istorije – obuhvatio sam smutno vreme uoči prvog (privremenog) pada države Romeja (1204), a zatim i razdoblje od dva i po stoleća do drugog (ovoga puta konačnog!) pada Vizantijskog carstva. U najvećoj meri oslanjao sam se na podatke istorijskih izvora za period od 1180. do 1453, ali kada sam smatrao za umereno uzimao sam i karakteristične primere iz ranije vizantijske istorije i, istina nešto ređe, pojedine vesti iz postvizantijske epohe.

Smatram za potrebno da stavim do znanja da propusti i nedostaci ovoga rada ipak ne mogu biti opravdavani samo težinom postavljenog zadatka. Istovremeno, slobodan sam da verujem da će uloženi napor ohrabriti buduće istraživače

koji će se poduhvatiti ove zanimljive i u vizantologiji još uvek slabo ispitane oblasti. I, najzad, posebno bih želeo da naglasim da knjigu nisam pisao ni kao psiholog, ni kao sociolog, ni kao teolog, nego – kako sam jedino i bio u stanju! – kao istoričar.

IZMEĐU MRŽNJE I ZEBNJE (VIZANTIJA I ZAPAD)

„Oni (sc. Latini, zapadnjaci) misle da ovaj svet nije dovoljno veliki za njih i za nas!“¹ Ovom jezgrovitom i sveobuhvatnom ocenom, koju je u poslednjoj četvrtini XII stoleća izrekao solunski mitropolit Evstatije,² možemo da započnemo, ali istovremeno i da završimo poglavlje posvećeno odnosu Vizantinaca prema zapadnoj Evropi u eposi kasnog srednjovekovlja. Krajnje sažeta i ogoljena do jednostavnosti aksioma, ona na najbolji način odslikava romejski stav prema Latinima. Iz nje se mogu naslutiti ne samo prikrivena netrpeljivost i podozrenje nego i suspregnuta strepnja prema svetu zapadnog hrišćanstva.

Možda još oštriju ocenu o odnosima Romeja i Latina izneo je Nikita Honijat koji kaže: „Njihova prekomerna mržnja prema nama i naše potpuno neslaganje s njima nisu dopuštali nikakvo osećanje prijaznosti između njih i nas.“³ Georgije Pahimer primećuje da Grci u očima Latina nisu ništa više nego beli Agareni.⁴ Samo ovlašno navođenje mišljenja nekolicine kasnovizantijskih pisaca namah razotkriva teško premostivu vododelnicu koja je razdvajala dva antipoda, vizantijski Istok i latinski Zapad. Otuda ne bi trebalo da čudi što je Vizantija – pogotovo posle katastrofe iz 1204. godine – sa zebnjom gledala na latinski deo hrišćanske vasseljene.

KORENI NETRPELJIVOSTI

„Latini, koji još nisu sasvim izašli iz varvarstva, nesposobni su da shvate tananosti dogme i jedva da su dozreli da razumeju tajnu Svete trojice.“⁵ Ostavljajući po strani raspru o valjanosti izrečenog suda i opravdanosti grubog nipoštaštavanja Latina, želimo da naglasimo da su Vizantinci bili skloni da uz zapad-

¹ Eustazio di Tessalonica, 130.

² O njemu v. P. Wirth, *Eustathiana. gesammelte Aufsätze zu leben und Werk des Metropolitens Eustathios von Thessalonike*, Amsterdam 1980, 1-103; *Культура Византии*, II, 120-123 (M. V. Bibikov); ODB, II, 754 (A. Kazhdan); P. Magdalino, *Eustathios and Thessalonica*, FILELLHN. Studies in Honour of Robert Browning, Venice 1996, 225-238.

³ Chon. Historia, 568.

⁴ Pachym. (F), II, 471. Kod vizantijskih pisaca termin Agareni se prevashodno odnosi na Turke, kako Seldžuke tako i Osmanlije, kao i na Tatare. V. G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen, Berlin 1958, 55; A. Savvides, Some notes on the Terms *Agarenoi*, *Ismaelitai* and *Sarakenoi* in Byzantine Sources, *Byz.* 67 (1997) 90-92.

⁵ M. Jugie, *Le schisme byzantin aperçu historique et doctrinal*, Paris 1941, 227. Up. *Arveler*, *Politička ideologija*, 68.

noevropski svet stave pridev varvarski. Na početku autobiografije koja je izašla iz pera carigradskog patrijarha Grigorija II Kiparskog (1283–1289)⁶ stoji zabeleženo da je njegov zavičaj Kipar i da su njegovi preci bili bogati i viđeni ljudi dok tamošnji grčki narod nije pao u ropstvo varvarskih Itala.⁷ Varvari – to je zajednički imenitelj ove dve nasumce izabrane vizantijske ocene o zapadnim hrišćanima i, istovremeno, to je odsudna reč koja objašnjava sve: i ubeđenje o posebnosti Romeja, i njihovu uverenost o neprikosnovenom pravu Vizantijskog carstva na univerzalnu vlast nad čitavim hrišćanskim kosmosom, i shvatanje prema kojem su svi ostali narodi manje vredni i dostojni prezira. Prema rečima Ane Komnine,⁸ carstvo Romeja je po svojoj prirodi gospodarica naroda, te otuda ne treba da čudi da „robovi“ mrze svoju majku gospodaricu. Ona takođe naglašava da su Nemci varvarski narod koji je odvajkada potčinjen romejskoj imperiji.⁹ U isto vreme, mržnja prema Latinima, kao i neprekidna i ogorčena raspra s njima – u kojoj su se politika i religija slile u jedan tok! – od kraja XI veka sve više postaju osobena crta ideološkog života u Vizantiji. Naravno, omraza, ali sa suprotnim predznakom, postojala je i na drugoj strani i nije bila ništa manje ostrašćena.

Kada je u smiraj XI stoleća Prvi krstaški rat doveo vizantijski Istok i latinski Zapad u neposredan dodir, odmah su se osetile velika suprotnost i duboka razlika između dve civilizacije, ili bolje reći dva sveta koja su se susrela.¹⁰ Istine radi, ne treba zaboraviti da je podvojenost helenskog Istoka i latinskog Zapada zapravo starija od hrišćanstva. Drevni Rim jeste svojevremeno vojnički pokorio ovaj svet, ali nije bio u stanju da ga duhovno preinači, pa ni hrišćanstvu nije pošlo za rukom da ukine tu prvobitnu i suštinsku razliku.¹¹

⁶ O njemu v. A. Papadakis, *Crisis in Byzantium. The Filioque Controversy in the Patriarchate of Gregory II of Cyprus (1283-1289)*, New York 1983, 29 sq.; Виз. извори, VI, 587-588 (*И. Падошевић*); ODB, II, 876-877 (*A. Papadakis*).

⁷ *The Autobiography of George of Cyprus (Ecumenical Patriarch Gregory II)*, ed. W. Lameere, London 1993, 20.

⁸ O učenoj vizantijskoj princezi v. Виз. извори, III, 367-369 (*Б. Крекић*); ODB, II, 1142 (*A. Kazhdan*).

⁹ Апп. Сопн. I, 92. Ур. Култура Византии, II, 88 (*Г. Г. Литаврин*).

¹⁰ Odnos Vizantije i zapadne Evrope je jedno od pitanja u vizantologiji o kojem postoji obimna literatura. Navodimo samo nekoliko radova koji se prevashodno odnose na period kasnog srednjovekovlja. V. Ph. Sherrard, *The Greek East and Latin West. A study in the Christian Tradition*, London 1959, 33 sq.; D. Geanakoplos, *Byzantine East and Latin West: Two Worlds of Christendom in Middle Ages and Renaissance. Studies in Ecclesiastical and Cultural History*, New York – Evanston 1966, 11 sq.; D. Nicol, *The Byzantine View of Western Europe*, GRBS 8 (1967) 315-339 (= VR, *Byzantium: its ecclesiastical history and relations with the western world*, I, London 1972); D. Geanakoplos, *Interaction of the "Sibling" Byzantine and Western Cultures in the Middle Ages and Italian Renaissance (330-1600)*, New Haven – London 1976, 3 sq.; Idem, *Medieval Western Civilization and the Byzantine and Islamic Worlds. Interaction of Three Cultures*, Lexington Mass. – Toronto 1979, 3sq.; М.А. Заборов, *Крестоносцы на Востоке*, Москва 1980; A. Papadakis, *Byzantine Perceptions of the Latin West*, GOTR 36 (1991) 231-242.

¹¹ Brodel, *Mediterran*, 97.

Rimski pesnik Horacije je zapisao: „Osvojena Grčka osvojila je divljeg pobednika (Rimljane) i unela umetnost u seljački Lacijum.“¹² Međutim, namećući svoju volju i političko jedinstvo civilizacijama koje uokviruje basen Sredozemnog mora, Carstvo čija je matica Apeninsko poluostrvo nije umelo da otkloni unutrašnje razlike, razmimoilaženja i kulturne protivrečnosti. Uistinu, ono nije ni bilo kadro da otkloni rečene neujednačenosti iz prostog razloga što su i njega samog zahvatile i mučile kulture rafiniranije od njegove koje je vojničkom nadmoćnošću uključilo u svoju orbitu. Međutim, ključna je istina da je Rim celokupnom Mediteranu nametnuo neosporivo prvenstvo svoje politike i svojih institucija.¹³

Na jednoj strani imamo moć, raskoš i oholost Vizantinaca, a s druge zadivljeni Zapad koji posredstvom svojih trgovaca, hodočasnika i vojnika, vizantijskih najamnika, otkriva basnoslovna blaga koja ukrašavaju vizantijsku prestonicu čiji su sjaj i velelepnost stvarali zavist i raspaljivali destruktivnu ozlojeđenost. Truveri sa Zapada, zapljusnuti i omamljeni pričama o tom blesku, o neizmernom bogatstvu usidrenom tik uz tesnac Bosfora, pevali su o Carigradu kao o zemlji snova koja se nazire kroz neki zlatan sjaj.¹⁴ Dakle, lepota, velelepnost i, naročito, bogatstvo Konstantinopolisa uznemirivali su duhove savremenika, razdraživali radoznalost i izazivali ushićenje – osećanja koja su kod jednih bila pomešana s ponosom i divljenjem, a kod drugih sa zavišću i gramzivošću. Međutim, ne bi se moglo reći da su zapadnjaci pred veličanstvenošću Vizantije bili pokolebani osećanjem inferiornosti. Naprotiv, osokoljeni značajnim promenama i ogromnim poletom koji se osećao na isteku XI stoleća – veoma značajnog u srednjovekovnoj istoriji zapadne Evrope – oni su bili ispunjeni dubokim prezirom prema šizmatičkim Grcima. Uz to, ne hajući mnogo bili su nesposobni da u svojoj gruboj nadutosti razumeju bilo šta od tolike romejske istančanosti i iznijansirane učtivosti koja ih je vređala u njihovom samoljublju. Nije na odmet naglasiti da su počev od zalaska XI veka Latini morali biti svesni da u odnosu na Romeje zasigurno imaju i premoć u vojnoj snazi. Vekovi nadmoći vizantijskog oružja već su pripadali prošlosti. Jer, uzalud su Vizantinci rat protiv islamskog sveta, odnosno svakodnevnu i neprestanu borbu protiv susednih nevernika, smatrali svojim ekskluzivnim pravom kada nijedanput – sem možda 975. godine u briljantnom pohodu vojničkog cara Jovana I Cimiskija (969–976) – nisu bili ni blizu da muslimanima preotmu sveti hrišćanski grad – Jerusalem. Izgubili su ga, podsetimo se, još davne 638. godine. A krstašima je pošlo za rukom da relativno lako i u prvom naletu posednu Hristov grob 1099. godine.

Vizantijsko bogatstvo i raskoš su kod Latina najpre izazivali zavist koja se raspršivala u nedostižne snove jer se, barem u početku, bogatstvo činilo dalekim i sasvim nedostupnim. Potom je iskustvo krstaških pohoda uverilo zapadnjake

¹² Horatius, *Epistolae*, II 1, 156.

¹³ *Brodel*, *Mediteran*, 103-104.

¹⁴ *Ш. Дул*, *Византиске слике*, II, Београд 1929, 43 (reprint: Београд 1991, 264).

o njihovoj vojnoj premoći i, sledstveno tome, davnašnja snoviđenja podiglo do stupnja ostvarive mogućnosti. Na drugoj strani, Vizantinci nisu napustili stav nadmene oholosti – pre svega na duhovnom planu – ali njihova ponesenost nije bila slepa da previdi opasnost koja se valjala sa hrišćanskog Zapada čije su pretenzije postepeno narastale. U takvom hodu istorijskih događaja rođen je romejski strah od zamagljenih ali ne i potpuno nevidljivih latinskih namera. Prema rečima Mihaila Retora, vizantijskog besednika XII veka,¹⁵ već u vreme Drugog krstaškog rata (1147) dok su latinski riteri logorovali ispred vizantijske prestonice „goloruki narod Konstantinopolisa bio je u strahu i strepnji“.¹⁶ Taj strah je najpre imao oblik lagane i sramežljive bojazni nalik onoj kakva se oseća prema neželjenim gostima koji sve češće dolaze u posetu, nasrtljivi su i iskazuju htenja da što duže ostanu. Kasniji razvoj događaja je takvo pribojavanje pretvarao u neprijatnu zaokupljenost, katkad i opsednutost, koju su nova neprijatna iskustva pretvarala u nakaznu zastrašenost čiji je neizbežni pratilac bila velika mržnja.

Na taj način su se Latini i Vizantinci od prvog značajnijeg susreta pogledali s nepoverenjem i osnovno suparništvo koje je razdvajalo dve civilizacije iscrpljivalo se u uzajamnim sumnjama, neprekidnim sukobima i stalnim optuživanjima jedne i druge strane za nasilje i izdajstvo. Koliko je nepoverenje postojalo slikovito kazuje jedna živopisna epizoda iz Prvog krstaškog rata. Normanski vojvoda Boemund, sin starog vizantijskog neprijatelja Roberta Gviskarda,¹⁷ u strahu da će biti otrovan nije se usudio da jede ono što su mu dvorski kuvari romejskog vasilevsu pripremili nego je razdelio svojim ljudima a sam je obedovao ono što mu je spremio njegov kuvar. Sutradan kada je sa nestrpljivom bojažljivošću pitao svoje ljude kako se osećaju i kada je video da su oni sasvim dobro shvatio je da je njegov neobični izliv toksofobije bio potpuno neumesan.¹⁸

Varljivo predviđanje da će odnosi između Istoka i Zapada bivati sve bolji što ih više bude rasplinuto je u XII veku. U stvari, desilo se sasvim obratno. Tokom tog razdoblja, najpre Drugi, pa zatim i Treći krstaški rat, koji su ponovo doveli u vezu Vizantince i Latine, naročito su naglasili tragove istog suparništva, samo još većeg i oštrijeg pri svakom novom susretu. Iznova su se mogle čuti iste priče o drskosti i nedisciplini krstaških ratnika, o njihovim pljačkanjima i nasiljima, o latinskim prohtevima koji su imali oblik najstrožih zapovedi. S druge strane, ponovo su na delu bile dobro znane romejske smicalice, istovetna sredstva, ne retko sasvim nečasna, koje u nastupu iskrenosti priznaju, ali istovremeno i otvoreno preporučuju, i vizantijski pisci, sve u nameri da se nekako oslobode dosadnih gostiju i ubiju im volju da opet dođu.

Složen i višeznačan odnos Vizantije i Zapada sadržavao je jednu značajnu – na neki način možda i najvažniju! – religijsku dimenziju. Crkva je živo

¹⁵ O Mihailu Retoru, odnosno Mihailu Solunskom v. Виз. извори, IV, 185 (Б. Ферјанчић); ODB, II, 1369 (А. Kazhdan).

¹⁶ W. Regel, Fontes rerum byzantinorum, I, Petropoli 1892, 173 sq. Up. Arveler, Politička ideologija, 116.

¹⁷ Острогорски, Историја, 337 сл.

¹⁸ Ann. Comn. II, 232.

nastojala, i mora se priznati u tome imala i puno uspeha – Vizantinci su uvek bili veoma zainteresovani za hrišćansko učenje – da pastvi objasni dogmatska skretanja zapadnjaka predstavljajući ih kao najgore svetogrđe. Nasrtaji zapadnih vojski – u vidu prolazaka krstaških odreda i normanskih najezdi – umnogome izdižu vojničke sukobe u religijski ravan, što je još više zatrovalo ionako narušene odnose između dveju hrišćanskih zajednica. Vojna moć i svetske pretenzije papstva zgražavale su Romeje, snažno privržene patrističkoj tradiciji, za koje je crkva bila duhovna snaga u službi mira, i u njihovim očima bile su dokaz osnovanosti podozrenja u odnosu prema Rimu.¹⁹ Normanski napadi, kojima je otvoren oružani sukob Zapada i Vizantije, u očima prosečnih Romeja bili su, s jedne strane, posledica raskola crkava i papske podmuklosti a, s druge, predigra za krstaške pohode, koji su vrlo brzo shvaćeni kao najopasniji oblik zapadne agresivnosti. Za čitavo pitanje nije bez značaja činjenica da se u svesti Vizantinaca hrišćanski Zapad javljao kao zaokružena, jedinstvena i mračna celina.²⁰ I kad su, naposljetku, uzastopni porazi svetih pohoda postepeno po celom Zapadu ukorenili legendu punu neprijateljstva prema Vizantiji, kad se staroj, još pojačanoj mržnji pridružila sve jasnija svest o bogatstvu a isto tako i o slabosti Vizantije, Latini više nisu mogli odoleti iskušenju da se okrenu protiv šizmatika na Istoku.

Jednom rečju, u osvit XIII veka zapadnjaci su u očima Vizantinaca bili ne samo pljačkaši, zavojevači, varvari koji ne poznaju pravu veru i istinsku kulturu nego i neprijatelji Hrista, prestupnici i izdajnici hrišćanstva. Upravo u XII stoleću mržnja prema Latinima je postala druga priroda Vizantinaca. Okrutna nasrtljivost Zapada, s jedne, i prekomerna netrpeljivost Vizantije, s druge strane, doveli su njihove odnose pred slepi zid tako da izlaz iz ovog začaranog lavirinta nije mogao biti nađen ni do 1453. godine kada je Carigrad podlegao turskim osvajačima.

DVA POGROMA

„Često nogama radosno gazimo ono čega smo se pre veoma bojali!“²¹ Ovo je zanimljivo mišljenje koje je u delu „O prirodi stvari“ izneo Tit Lukrecije Kar, rimski pesnik-filozof iz I stoleća pre naše ere. U navedene reči potpuno se uklapa i jedna opservacija njegovog savremenika Cezara koju je izneo u uspomename iz galskog rata: „...jer obično u skupnoj opasnosti strah ne poznaje milosrđe.“²² Pomenute opaske mogu se primeniti na dva vizantijska ispada – 1171. i 1182. godine – kada su mete gnevni Romeja bili Mlečani koji su živeli u Carstvu.

¹⁹ O tome kako su Vizantinci gledali na pretenzije papa v. A. *Laiou-Thomadakis*, *Οἱ δύο ἐξουσίες: Ἡ διαμάχη μεταξύ παπῶν καὶ αὐτοκρατόρων καὶ οἱ θεωρίες τῶν Βυζαντινῶν*, *Θησαυρισματα* 15 (1978) 106-118; D. *Nicol*, *The Byzantine View of Papal Sovereignty, The Church and Sovereignty c.590-1918* (Essays in Honour of Michael Wilks, ed. D. *Wood*), Oxford 1991, 173-185.

²⁰ *Arveler*, *Politička ideologija*, 89-93.

²¹ *Lucretius*, *De rerum natura*, V.

²² *Cezar*, *Uspomene iz Galskog rata*, VII, 26.

Poreklo antilatinskih osećanja, čiji je razvoj katkad poprimao i veoma nasilničke oblike, naročito kod nižih slojeva vizantijskog društva, nije se zasnilo, kao što bi se moglo očekivati, na raskolu iz 1054. godine. Poznato je da se u krajnjoj liniji taj rascep ticao crkvenih vlasti i da je kod savremenika prošao skoro nezapaženo. Normanska agresija, zbog prisnih veza njihovih vođa sa rimskim prvosveštenikom i zbog podudarnosti s krstaškim pohodima, protumačena je kao značajan vid jednog zamašnog papinog poduhvata protiv prvoslavnog sveta. Iz istih razloga su Vizantinci s izrazitim nepoverenjem gledali na krstaške pohode zapadnih ritera i tokom XII veka osećali su se žrtvom smišljenog nasrtaja od strane čitavog zapadnog sveta.²³ Nezadovoljstvo Romeja, stvoreno bezobzirnim ponašanjem Venecijanaca koje su podanici Carstva veoma brzo počeli da smatraju nepoželjnim uljezima, izrodilo se u krvave sukobe. Štaviše, za vladavine Andronika I Komnina antilatinsko osećanje narasta do čudovišnih razmera i prerasta u pravu mržnju protiv svega što je zapadno.²⁴

Jedna od posledica ovako radikalnog usmerenja su dva antilatinska pogroma čija je nemilosrdna oštrica pre svega bila okrenuta protiv Mlečana. Zahvaljujući povlastici da u vizantijskim vodama trguju bez plaćanja carine, koju im je 1082. dao car Aleksije I Komnin (1081–1118),²⁵ Venecijanci su brzo stekli velika bogatstva. Vizantinci nisu mogli mirno da gledaju došljake sa Zapada kako se na njihov račun i pred njihovim očima silno bogate. Najpre su 12. marta 1171, u zamršenim spoljopolitičkim okolnostima, po naređenju vasillevsa Manojla I Komnina utamničene hiljade venecijanskih trgovaca u Carigradu i drugim lukama Vizantije.²⁶ Ipak, mnogo strašniji bio je ispad do kojeg je došlo u aprilu 1182. kada je usledio pravi masakr mletačkog življa u Vizantiji. Reč je o događaju koji je do krajnosti zaoštrio odnose hrišćanskog Istoka i hrišćanskog Zapada i nagovestio nova trvenja u bliskoj budućnosti.

Evstatije Solunski piše o pogromu iz 1182. i prebacuje tešku krivicu na Vizantince ističući da je njihov postupak bio mahnit i bestijalan.²⁷ Carigrad je bio krvava pozornica na kojoj se izlio sav bes, ozlojeđenost i prikriiveni strah Vizantinaca i obrušio na latinske došljake. Podivljala gomila je dajući oduška svojoj zaslepljenoj mržnji pravila čuda i činila grozote, tako da nije bilo razlike između sveštenstva, vojske i običnog puka.²⁸ Jer, dobro je poznato, u slučajevima kolektivnog straha, on može da dovede do nastranih, razarajućih, pa i samoubilačkih postupaka kada iščezavaju ispravno poimanje i opažanje stvarnosti.²⁹

²³ *Arveler*, Politička ideologija, 95.

²⁴ *Острогорски*, Историја, 370-375.

²⁵ Isto, 338.

²⁶ *H. П. Соколов*, Образование венецианской колониальной империи, Саратов, 1963, 304; *D. M. Nicol*, Byzantium and Venice. A study in diplomatic and cultural relations, Cambridge 1988, 97-99; *Th. F. Madden*, Venice and Constantinople in 1171 and 1172: Enrico Dandolo's Attitudes towards Byzantium, *Mediterranean Historical Review* 8-2 (1993) 166-185.

²⁷ Eustazio di Tessalonica, 34 sq.

²⁸ *Radojčić*, Dva Komnena, 46.

²⁹ *Delimo*, Strah na Zapadu, I, 18.

S druge strane, osećanje nesigurnosti i makar prividne ugroženosti – „Damo-klov kompleks“ – postaje ishodište nasrtljive i opasne agresivnosti.³⁰ U aprilu 1182. na delu su bili „pravoslavni žar i vrući grčki patriotizam“; razularena svetina je pljačkala, palila i ubijala, papinom legatu su odsekli glavu i privezali je za pseći rep, vadili su mrtvace iz grobova i razvlačili ih na sve strane; za latinskom lađom, kojoj je pošlo za rukom da isplovi i ponese retke srećnike, Vizantinci su krenuli u poturu i pokušali da je sprže „grčkom vatrom“.³¹ Razularena masa je bila srećna što joj se ukazala prilika da se u jednom danu osveti za tolike godine potmule zlobe, mračne surevnjivosti i neutoljive mržnje.³² Za odmazdu, Latini u povlačenju su se ustremili na romejske luke i bogate manastire na ostrvima, tako da su vizantijski žitelji u provincijama iznova morali da iskuse niz nevolja zbog hirova prestonice.

Oprezni i bogobojažljivi među Vizantincima naslutili su da ovi ispadi Romeja neće ostati nekažnjeni. Evstatije, mitropolit Soluna, sasvim je izričit kada govori o strahu od Latina koji se šire i ugrožavaju interese i prostor Vizantijskog carstva.³³ Visoki crkveni velikodostojnik je sklon da veruje da je molitva Latina ubijenih u poznatim pogromima doprla do Boga i izazvala odmazdu,³⁴ pre svega u vidu najezde Normana i zauzeća Soluna (1185),³⁵ a u isto vreme kao da je na poseban način naveštavala vizantijsku katastrofu iz 1204. godine.

1204. GODINA

Četvrti krstaški rat i latinsko osvajanje Carigrada bio je jedan od najvažnijih i najspektakularnijih događaja u istoriji Srednjeg veka,³⁶ i u isto vreme najveća trauma vizantijskog društva u njegovoj dugoj povesti. Nićifor Grigora

³⁰ Isto, 27.

³¹ *Radojčić*, Dva Komnena, 46-47; *Brand*, Byzantium, 41-43.

³² *Дил*, n. d., 59 (reprint, 279).

³³ Eustazio di Tessalonica, 65. Podsećanja radi, ne treba gubiti iz vida da je Evstatije Solunski preživeo normansko zauzimanje Soluna u avgustu 1185. godine. V. *Ostrogorski*, Istorija, 375.

³⁴ Eustazio di Tessalonica, 36. Ур. М. З. Сюзюмов, Внутренняя политика Андроника Комнина и разгром пригородов Константинопулу в 1187 году, ВВ 12 (1957) 63 n. 29.

³⁵ *Radojčić*, Dva Komnena, 86 sl.

³⁶ Budući da je literatura o ovom događaju teško saglediva, ograničićemo sa na navođenje samo pojedinih važnijih radova. V. M. A. *Заборов*, Крестовые походы, Москва 1956, 179-242; E. *Bradford*, The Great Betrayal. Constantinople 1204, London 1967, 21 sq.; Истoрия Византии, II, 331-346 (К. Н. Юзбашиян); *Brand*, Byzantium, 232-269; A History of Crusades, ed. K. M. *Setton*, vol. II, The Later Crusades, 1189-1311, ed. R. L. *Wolff* – H. W. *Hazard*, Madison Wisc. – London 1969², 153-185; D.E. *Queller* – S.J. *Stratton*, A Century of Controversy on the Fourth Crusade, Studies in Medieval and Renaissance History 6 (1969) 233-277; D.E. *Queller* – Th. K. *Compton* – D. A. *Campbell*, The Fourth Crusade: The Neglected Majority, Speculum 49 (1974) 441-465; I. *Dujčev*, Le grand tournant historique de l'an 1204, ZRVI 16 (1975) 63-68; *Queller*, Fourth Crusade, 1-154; J. *Godfrey*, 1204. The Unholy Crusade, Oxford – New York – Toronto – Melbourne 1980; Ch. M. *Brand*, The Fourth Crusade: Some Recent Interpretations, Medievalia et humanistica 12 (1984) 33-45; A.E. *Laiou*, Observations on the Results of the Fourth Crusade: Greeks and Latins in Port and Market, Medievalia et humanistica 12 (1984) 47-60.

sa hladne vremenske udaljenosti od jednog i po stoleća piše kako se tada Vizantijsko carstvo poput teretne lađe u oluji razbilo na mnoštvo malih delova.³⁷ Prema svedočanstvu Žofrua Vilarduena, jednog od viđenijih učesnika Četvrtog krstaškog rata,³⁸ u Carigradu je početkom XIII stoleća živelo petnaest hiljada Latina.³⁹ S druge strane, smatra se da je u razdoblju od sredine XIV do sredine XV stoleća u venecijanskoj Romaniji živelo oko dvadeset hiljada zapadnoevropskih žitelja.⁴⁰ Premda iznesene brojke možda nisu bile toliko velike, zasigurno je uticaj pomenute heterogene etničke grupacije bio mnogo veći od njenog udela u opštoj populaciji vizantijskog sveta na istočnom Sredozemlju.

Nikita Honijat, očevidac i svedok, opisuje užas na ulicama Carigrada posle ulaska krstaša u „caricu gradova“ 13. aprila 1204. godine. On navodi da su se na ulicama mogli čuti plač, urlici i kuknjava; na raskrscima ridanja, u bogomoljama žalosni jecaji; muškarci iznemogli od tuge i jada; žene koje vrište jer ih osioni napadači vuku po ulicama, odvajaju od muževa i potom siluju.⁴¹ Zatim u istom tonu nastavlja kako su mnogi na konjima nosili žene koje su silovali krstaši, umotavši neke od njih u široke ogrtače i vezavši im umršene uvojke i raščupanu kosu u jedan smotuljak pozadi.⁴² Čuvena je rečenica Nikite Honijata koji je o okrutnosti latinskih napadača na vizantijsku prestonicu zapisao: „Čak su i Saraceni milosrdni i blagi u poređenju sa ovim ljudima koji nose na ramenima Hristov krst“⁴³

Robert od Klarija, takođe učesnik i svedok ali iz suprotnog krstaškog tabora,⁴⁴ kazuje o ogromnom bogatstvu koje je dopalo krstašima po osvajanju Carigrada i naglašava da takvog blaga nije bilo ni u vreme Aleksandra, ni u vreme Karla Velikog, ni pre ni posle; teško da bi se u četrdeset najbogatijih gradova sveta našlo toliko dragocenosti koliko je nađeno u Carigradu; uostalom i Grci pričaju da su dve trećine zemaljskog blaga skupljene u Carigradu dok je preostala trećina razbacana po svetu.⁴⁵ Prema istom autoru, francuski riteri i učesnici Četvrtog krstaškog rata verovali su da su potomci stanovnika nekadašnje Troje.⁴⁶ Reč je, u stvari, o veoma rasprostranjenoj legendi u Francuskoj u XIII stoleću,⁴⁷ koja je

³⁷ Greg. I, 13. Уп. *История Византии*, III, 29 (Г. Г. Лийаврин); *Радић*, Обласни господари, 165.

³⁸ О њему v. *J. Longnon*, *Recherches sur la vie de Geoffroy de Villehardouin*, Paris 1939; *Van der Vin*, *Travellers*, II, 540 sq.; ODB, III, 2169 (M. McCormick); LM 8 (1997) 1687-1688 (G. Prinzing).

³⁹ Villehardouin, I, No. 205, 210. Уп. *Поляковская – Чекалова*, Быт и нравы, 192.

⁴⁰ *F. Thiriet*, *Recherches sur le nombre des "Latins" immigrés en Romanie Gréco-Vénitienne aux XIIIe-XIVe siècles*, Byzance et les Slaves, Paris 1979, 421-436.

⁴¹ Chon. *Historia*, 574.

⁴² *Ibid.* 594.

⁴³ *Ibid.* 575. Уп. *Острогорски*, *Историја*, 391.

⁴⁴ О њему v. *Van der Vin*, *Travellers*, II, 543 sq.; *Заборов*, *Завоевание*, 81-121; ODB, II, 1799 (M. McCormick); LM 7 (1995) 902-903 (S. Schein).

⁴⁵ Robert de Clari, No. LXXXI, 172-173.

⁴⁶ *Ibid.* No. CVI, 220-223.

⁴⁷ *Заборов*, *Завоевание*, 156 п. 388.

poslužila kao jedno od opravdanja za posedanje vizantijske prestonice. Valja naglasiti da su latinski episkopi uveravali krstaše utaborene na Bosforu da je njihov poduhvat zakonit jer su Grci vređali rimsku veru ističući da nju ispovedaju psi, pa napad na Carigrad nije nikakav greh nego blagočastivo delo.⁴⁸ Osim toga, činjenica da su Vizantinci ubili svog zakonitog cara – Aleksija IV Anđela (1203–1204), 8. februara 1204. godine⁴⁹ – takođe je davala za pravo zapadnim riterima da jurnu na romejsku prestonicu protiv božijih neprijatelja i za to od svojih sveštenika dobiju blagoslov.⁵⁰

Otuda je bila i neopisiva radost Romeja kada su u leto 1261. godine ponovo ovladali Carigradom. Svedok tih događaja Georgije Akropolit, istoričar Nikejskog carstva,⁵¹ zabeležio je da tada nije bilo čoveka koji nije skakao od radosti i likovao, gotovo ne verujući da se to zbilja desilo; radilo se o neočekivanom događaju koji je sve ispunio zadovoljstvom.⁵² Zanimljivu opservaciju srećemo u istoriji Nićifora Grigore koji naglašava da Latini nisu mnogo brinuli o Carigradu dok su ga bezmalo šest decenija držali u svojoj vlasti budući da su verovali tajnom božijem glasu koji im je proricao da u gradu Konstantinopolisu neće zauvek ostati.⁵³

Padom Carigrada, aprila 1204, kada su krstaši za nekoliko desetleća zbrišali Vizantijsko carstvo sa lica zemlje, među Romejima je morala da nestane, čini se za svagda, istinska želja za pomirenjem sa Latinima. Taj događaj je Vizantinca opteretio novom i još snažnijom antilatinskom nastrojenošću koja ih je katkad navodila da čak deluju protiv interesa sopstvene države,⁵⁴ i istovremeno je u Romejima probudio jedno nepodnošljivo osećanje poniženosti. Posle 1204. godine, utisak je, sva nastojanja da se stvarno približe hrišćanski Istok i hrišćanski Zapad, dva sveta postavljena jedan nasuprot drugom na nepomirljivim frontovima istorije, nisu više mogla da imaju budućnost.⁵⁵

ROMEJI O LATINIMA

„Franak neka ti je prijatelj, ali sused ne!“ Ovo je grčka poslovice koju donosi franački pisac Ajnhard u *Životu Karla Velikog*⁵⁶ i koja na jednostavan način govori o tome da su Vizantinci i mnogo pre crkvenog rascepa (1054), a pre gorkih i opominjućih iskustava krstaških ratova – pogotovo traume iz 1204. godine – zazirali od onih koji su naseljavali zapadnu Evropu. Jer, podsetimo se,

⁴⁸ Robert de Clari, LXXII, 153-154. Up. *Заборова*, Завоевание, 147 n. 288.

⁴⁹ EPLVIP 1 (1996) 240-241 (*R. Radić*).

⁵⁰ Robert de Clari, Nos LXXIII, 154-155; No. LXXIV, 156.

⁵¹ O Georgiju Akropolitu v. *П. И. Жаворонков*, Некоторые аспекты мировоззрения Георгия Акрополита, ВВ 47 (1986) 125-133; ODB, I, 49 (*R. Macrides*); EPLVIP 1 (1996) 193-195 (*A. Savvides*).

⁵² Асроп. 188.

⁵³ Greg. I, 88.

⁵⁴ *Arveler*, Politička ideologija, 94.

⁵⁵ *Пагућ*, Време Јована V, 93.

⁵⁶ Einhard, *Život Karla Velikog*, prev. *Z. Sikirić*, Zagreb 1992, 76-77.

Karlo Veliki (768–814) je prvi koji je carskim krunisanjem u hramu Svetog Petra u Rimu na Božić 800. godine povredio ekskluzivnu romejsku ideologiju o jednom caru, božijem izaslaniku na zemlji, i jedinom univerzalnom carstvu.⁵⁷

Jovan Kinam, vizantijski historičar XII veka,⁵⁸ u opisu Drugog krstaškog rata beleži kako je od tog vremena počelo kretanje raznih naroda Zapada pod izgovorom posete svetih mesta i da vojuju protiv Turaka koji im se budu isprečili na tom putu, a u stvari da do temelja razore romejsku zemlju, pri čemu je njihova vojska bila mnogoljudnija nego vizantijska.⁵⁹ Govoreći o Venecijancima, isti pisac kaže da je to iskvaren, neotesan i podao narod koji u Vizantiji živi od vladavine cara Aleksija I Komnina. Njegov sin, vasilevs Jovan II Komnin (1118–1143) ih je proterao, ali su Mlečani uzvratili morskim razbojništvom i primorali ga da ih ponovo primi pod pređašnjim uslovima. Od tog vremena oni su postali još više nadmeni jer oholost svesna svojih uspeha obično dovodi do bezumlja.⁶⁰

Kinamov mlađi savremenik Nikita Honijat u više navrata kazuje o Latinima.⁶¹ Tako, na jednom mestu kaže da su oni nadmeni,⁶² a na drugom iznosi veoma zanimljivo mišljenje da se car Manojlo I Komnin neprestano pribojavao naroda koji žive oko Jonskog zaliva smatrajući ih opasnim za Romeje. Pri tom je bio svestan da je vizantijska vojska – poput krčaga u odnosu na kotao! – slabija od zapadne, a bio je zastrašen mogućnošću da se obrazuje širok latinski savez i okrene protiv Carigrada. Car je isticao da novcem i silom oružja relativno lako može izaći na kraj sa varvarima na Istoku, to jest muslimanima, ali je istinski strahovao od mnogobrojnih naroda zapadne Evrope. Oni su neobuzdani, uzoholjeni i uvek krvoločni, vazda neprijateljski nastrojeni prema Vizantincima.⁶³ Na jednom mestu Nikita Honijat naglašava pohlepu Latina prema novcu uveravajući svoje čitaoce da nema naroda koji je toliko koristoljubiv, rasipan i naklonjen raskoši, te da bi bilo potrebno zlata kao Tirensko more kako bi se utolila njihova žeđ za novcem.⁶⁴ Još grublju ocenu donosi kada kaže da je teško ugoditi Latinu koji je po reči tuđ za Vizantince, koristoljubivog je karaktera, nesmotrenog oka, nezasitog trbuha, duše srdite i naprasite, ruke uvek spremne da posegne za mačem.⁶⁵

⁵⁷ *Острогорски, Историја*, 190 sl.

⁵⁸ O Jovanu Kinamu v. *M. M. Фрейденберг*, Труд Иоанна Кинама как исторический источник, ВВ 16 (1959) 29-51; Виз. извори, IV, 1-5 (*J. Калућ*); ODB, II, 1130 (*A. Kazhdan*).

⁵⁹ Cinn. 67.

⁶⁰ Ibid. 280-281.

⁶¹ O odnosu ove dvojice vizantijskih historičara XII veka prema Latinima v. *C. Acdracha*, L'image de l'homme occidental à Byzance: le témoignage de Kinnamos et de Choniatès, BSl 44 (1983) 31-40. Takode v. *A. Ducelier*, L'Europe occidentale vue par les historiens grecs des XIVème et XVème siècle, BF 22 (1996) 119-159.

⁶² Chon. Historia, 39.

⁶³ Ibid. 199.

⁶⁴ Ibid. 551.

⁶⁵ Ibid. 602.

Mihailo Honijat, mitropolit Atine i jedan od vodećih intelektualaca vizantijskog sveta krajem XII i početkom XIII veka⁶⁶ – inače stariji brat istoričara Nikite – Latine naziva besnim psima.⁶⁷ Opisujući prve godine po krstaškom osvajanju Carigrada, Nićifor Grigora koji piše o tome sa vremenske distance od stoleća i po, svakako prenoseći nekakvu tradiciju, ističe da Latini ne samo da nisu bili umereniji od Skita, odnosno Tatara, nego su ih nadmašili u surovosti.⁶⁸ Nešto drugačiju ocenu o Latinima donosi istoričar Nikejskog carstva Georgije Akropolit koji kaže da oni nisu suviše ustrajni u uslovima koji su svojstveni vojnim pohodima.⁶⁹

Koliki su strah imali Vizantinci uoči latinskog osvajanja Carigrada odslikava Nikita Honijat veoma upečatljivim poređenjem da su se bojali sukoba protiv Latina više nego što krdo jelena strahuje od rike lava.⁷⁰ Isti pisac beleži da su Romeji koji su ostali da žive u Carigradu po latinskom osvajanju drhtali od straha.⁷¹

Ipak, kao istoričar koji nastoji da bude objektivan Nikita Honijat priznaje da su i Vizantinci katkad bivali nekorektni i da su zapodevali kavgu sa učesnicima Drugog krstaškog rata koji su prolazili kroz njihove zemlje.⁷² Sličnu krivicu priznaje i za Romeje koji su podsticali nesuglasice sa učesnicima Trećeg krstaškog rata 1189. godine.⁷³ Georgije Akropolit hvali italijanske plaćenike u vojsci Teodora I Laskarisa rečima da ih je bilo osam stotina i da je vreme pokazalo da su hrabri i silni.⁷⁴

Paradigmatična je ocena koju Nićifor Grigora iznosi o Teodoru I, marikizu od Monferata (1306–1338),⁷⁵ sinu vasilevsa Andronika II Paleologa (1282–1328) i zapadne princeze Irine (Jolante) od Monferata: „I sam je sanjao o vlasti nad Romejima, isključujući zakonitog naslednika. Kako mu otac mnoge stvari nije odobravao, jer je u svojim shvatanjima, svojoj veri, svojoj spoljašnosti, brijanju brade i u sveukupnom ponašanju postao pravi Latin, on se u želji da se osveti priključi mladom caru.“⁷⁶ Španski putnik Pero Tafur, koji je tridesetih godina XV stoleća boravio u Vizantiji,⁷⁷ takođe podvlači tu razliku između zapadnih i istočnih hrišćana. On je zapisao kako ga je vasilevs Jovan VIII Pale-

⁶⁶ O njemu v. G. Stadtmüller, Michael Choniates, Metropolit von Athen, *Orientalia Christiana Analecta* 33. 2, Rome 1934, 131 sq.; ODB, I, 427-428 (A. Kazhdan – A. Cutler).

⁶⁷ Mich. Chon. II, 151. Up. *Arveler*, Politička ideologija, 122.

⁶⁸ Greg. I, 27-28.

⁶⁹ Acrop. 27.

⁷⁰ Chon. Historia, 561.

⁷¹ Ibid. 617.

⁷² Ibid. 66.

⁷³ Ibid. 402. Up. *Paguñ*, Обласни господари, 209.

⁷⁴ Acrop. 16.

⁷⁵ A. Laiou, A Byzantine Prince Latinized: Theodore Palaeologos, Marquis of Montferrat, *Byz.* 38 (1968) 386-410; *PLP* 9 (1989) No. 21465

⁷⁶ Greg. I, 396. Prevod: Виз. извори, VI, 203 (С. Турковић).

⁷⁷ *Van der Vin*, Travellers, I, 52-63; II, 690 sq.; ODB, III, 2005 (A. Kazhdan).

olog (1425–1448), s kojim je inače bio u veoma prijateljskim odnosima, blago prekorio što se pred njim pojavio glatko obrijan naglasivši da je brada najveća čast i dostojanstvo koje pripadaju čoveku.⁷⁸

Aleksije Makremvolit, učeni Vizantinac XIV veka,⁷⁹ pripisuje Latinima, koji izigravaju potpunu pravičnost i pretvorno se razmeću, da od svojih učitelja imaju pouku da za tuđina nikad u životu ne stupaju u borbu.⁸⁰ On im oštro zamera zbog nedovoljnog uvažavanja Boga i čak navodnog svetogrđa u odnosu na Svevišnjeg. Pri tom, pominje primere kada su latinski duhovnici, odeveni u odeću sveštenika, igrali, pijančili i urlali, nipodaštavajući svete tajne hrišćana.⁸¹ Aleksije Makremvolit, ne gubeći iz vida iskustvo iz 1204, piše nepovoljnije o Latinima nego o Turcima, pre svega prebacujući zapadnjacima što su digli ruku na svoju hrišćansku braću. Na taj način su oni koji se bore protiv poštovalaca krsta postali oruđe zla – zmijske.⁸² Svestan nekadašnje veličine Vizantijskog carstva, Aleksije Makremvolit jadikuje nad činjenicom da su dani kada su cvetali Carstvo Romeja i njihova vera, kada su vladali udaljenim zemljama i svim narodima – od kojih sada zavise! – postali daleka prošlost.⁸³

Ponekad se događalo da su neposredni odnosi Vizantinaca i Latina bili veoma srdačni. Nikita Honijat opisuje kako su žitelji Filadelfije veoma blagonaklono dočekali nemačkog cara Fridriha I Barbarosu (1152-1190) i njegove krstaše 1190. godine. Međutim, čim je on minuo njihov grad, oni su razbojnički napali deo njegovih trupa.⁸⁴ Ipak, u vizantijskoj Laodikeji su tako gostoljubivo i prijazno dočekali nemačke krstaše da su svi bez razlike bili jednostavno dirnuti. Nikita Honijat beleži da nemački vladar i njegovi riteri nisu nigde bili tako srdačno dočekani, pa uzbuđeni car nije izdržao nego je uzvratio jednim patetičnim gestom. Fridrih I Barbarosa je kleknuo na zemlju, podigao ruku uvis, pogledao prema nebu i zamolio Svevišnjeg da bude milostiv prema ovim hrišćanima. Potom su krstaši mirno i bez nesuglasica za novac kupovali hranu od žitelja Laodikeje.⁸⁵

Lako je uočiti da iznesene ocene Vizantinaca o Latinima ne samo da su nepovoljne nego kipte zaziranjem, nepomirljivim gnevom i otvorenom mržnjom. Utisak je da je reč o onoj vrsti omraze koja u sebi sadrži i zapretni, ali ipak vidljivi strah od Zapada.

⁷⁸ Vasiliev, Pero Tafur, 119-120.

⁷⁹ O njemu v. Поляковская, Алексей Макремволит, 135-140; ODB, II, 1272-1273 (A. Kazhdan – A.-M. Talbot); Поляковская, Портреты, 207-243.

⁸⁰ Alexios Makrembolites, Logos historikos, 147-148. Ур. Поляковская, Алексей Макремволит, 137.

⁸¹ Alexios Makrembolites, Logos historikos, 148. Ур. Поляковская, Алексей Макремволит, 137-138.

⁸² Alexios Makrembolites, Logos historikos, 148. Ур. Поляковская, Алексей Макремволит, 137.

⁸³ Dialogue, 213. Ур. Поляковская, Алексей Макремволит, 135-136.

⁸⁴ Chon. Historia, 412. O Filadelfiji koja se nalazi u maloazijskoj oblasti Lidiji v. ODB, III, 1648 (C. Foss) kao i literaturu navedenu u knjizi Рагућ, Време Јована V, 61 n. 93.

⁸⁵ Chon. Historia, 412. Za osnovne podatke o frigijskom gradu Laodikeji v. ODB, II, 1177 (C. Foss).

REZIMEI

RADIVOJ RADIĆ

FEAR IN LATE BYZANTIUM, 1180-1453.

(SUMMARY)

In the beginning of everything is fear! With this succinct but all-embracing maxim, echoing in a way the famous Biblical line 'In the beginning was the Word, and the Word was with God, and the Word was God' (Jn. 1:1), philosophers and writers wanted to point to the importance of fear in human society. The phenomenon of fear, as old as mankind, has accompanied man from prehistoric times to the present day. For there is no doubt that fear, as an unpleasant emotion, most frequently caused by the consciousness of danger, has been an inseparable part of human nature from time immemorial. It is common knowledge that everyone is afraid of something, and one who is not is not sane in a way, and this has nothing to do with courage. Not only individuals, taken on their own, but also entire communities, even civilizations, are in constant dialogue with fear. For ancient people, fear was a punishment sent by gods. For this reason, in the Hellenic and Roman world fear and horror were divinized. Thus, ancient people saw in fear a force more powerful than man, so that they tried with all their might to appease it somehow. They were convinced that it was possible not only to win this force on their side by means of sacrifice, but also to direct its devastating impact against the enemy.

In the Byzantine Empire, a most important civilization of the medieval world, the phenomenon of fear was the subject of discussion of numerous men of letters. Armed with proper knowledge, inherited from the classical epoch, they made efforts to illuminate it from different angles and to classify it according to specific criteria. It is necessary to emphasize that the starting-points of these efforts primarily rested on the achievements of Nemesios, a writer from the Late Antiquity, who was active in the closing decades of the 4th century. At a later time, the Byzantine theologian and saint John of Damascus amply drew on his renowned work 'On Human Nature'. According to the views of Nemesios, subsequently accepted by John of Damascus, fear (φόβος) is divided into six categories:

- 1) ὄκνος – hesitation or fear of future actions;
- 2) αἶδς – awe or fear of blame;
- 3) αἰσχύνη – shame or fear of having acted dishonestly;
- 4) κατάπληξις – consternation at the sight of a great imaginary apparition;
- 5) ἔκπληξις – terror caused by an unusual apparition;
- 6) γωνία – anguish or fear of failure.

Much information about fear can be found in the works of Byzantine authors, such as Basil the Great, John Klimax, Isaac the Syrian, Symeon the New Theologian, Kekaumenos, Niketas Choniates, George Pachymeres, Nikephoros Gregoras, and many others, who significantly contributed to the understanding of this phenomenon in the Byzantium of that epoch. Some of them made attempts to elevate the entire problem from the level of man's daily life and transfer it to the sphere of the spiritual. Others abandoned the esoteric realm of the relation of God and man and viewed the phenomenon of fear as an occurrence of this world and an inseparable part of hard life. In both instances, their contribution to the comprehension of fear was invaluable.

Like other societies in history, Byzantium also had its own fears. Some of them, e.g. fear of certain natural phenomena – comets, Earthquakes, sea, eclipse of the sun and the moon, severe winters, epidemics, fire, floods – were shared by all nations and states in the Middle Ages. In accordance with the prevailing way of thinking of that time, they were taken for a sign of God's wrath for sins committed by men. In that aspect, the civilization of the *Romaioi* did not differ much from contemporaneous societies. To this list of fears it is possible to add fear of God, then the universal fear of death, which can be viewed as 'the parent of all fears', and also anguish related to prophesies, witchcraft, demons and other similar phenomena from the broad realm of human superstition. The aforementioned fears characterized all epochs of the millennium-long history of the Byzantine Empire.

However, certain fears of citizens of the old empire in the late Middle Ages differed from those felt in other parts of the medieval world. In this connection, we should not disregard the fact that in the late medieval period the Empire experienced destruction twice: for the first time only temporarily, under the avalanche of the crusaders in 1204, and for the second time for good, yielding under irresistible attacks of the Ottomans in 1453. Thus, the Byzantines were to experience twice the worst possible material destruction and misery, as well as profound mental suffering from which they could never completely recover. The trauma of 1204 constantly hovered over Byzantium during the last two centuries of its existence. Moreover, coupled with the general crisis which, as it seemed, could not have been overcome, this trauma gave rise to the apprehension that utter destruction could be at best postponed, but not avoided. For this reason, the Byzantines, and also some Christian communities in southeast Europe, feared the Turks who threatened to bring about total devastation. It ought to be emphasized that the fear in question was certainly not imaginary. In the end, Turkish forces extinguished the torch of Byzantine statehood. On the other hand, a widespread fear in Byzantium for a long time was that Western Europe, viewed as a unique and sinister entity, might undertake something like a Fourth Crusade and destroy Byzantium all over again. Although this apprehension was not always real and equally justified, it consequently triggered off a strong anti-Latin sentiment in which hatred and fear merged into one feeling.

For a better understanding of the spiritual climate in Byzantium of that time it ought to be emphasized that the late Middle Ages in the history of the Empire was

not a uniform and homogenous period. Nevertheless, during the considerable part of that epoch Byzantium was a feudal state in the Balkans, true, with universalistic heritage and ideology, gradually losing its significance with the passage of time. Dis-membered into several separate parts, not even loosely connected with the centre in Constantinople, burdened with its own anachronism displayed in almost all aspects of life, the state of *Romaioi* was in its death throes for a long time. In the course of many centuries, the Empire hovered between what it once was and what it aspired to be. This was its evil fate. Understandably, with the passage of time this gap only became wider. Generally speaking, Byzantium lagged behind the West, some of its neighbours and even the Turks. To put it in a nutshell, the once most powerful and prosperous empire was an outmoded medieval state in a new era. Even reforms were not sufficient to bring about a serious transformation, since its outdated social structure and ideological foundation required revolutionary actions. For such an achievement the exhausted Empire lacked both a clear guiding idea and strength.

Hence, it is not without significance that the constant and inevitable impoverishment and decline of the Empire left a deep imprint on the character of the Byzantines, regardless of their origin. Because of incessant wars and almost permanent internal instability no one, from the Basileus himself to the poorest *paroikos*, could feel secure all the time. In the atmosphere of general decline and helplessness, fears of incursions of the enemy and devastation increased, regardless of whether they were Bulgarians, Serbs, Turks, Catalans or Tartars. Besides this, long-lasting civil wars, which only increased already strong feeling of uneasiness and anxiety, were a source of frustration for the Byzantines, primarily in the 14th century. Therefore, it should not be surprising that the late Byzantine epoch was to a great degree characterized by mysticism and eschatological mood which especially came to prominence.

My intention was to open certain questions in this book which have not received due attention in Byzantine studies up to the present time and outline a view of the phenomenon of fear in late Byzantium. I would be more than pleased if I have succeeded in providing a satisfactory answer to some of the opened issues. I do not dispute that someone else could have written an entirely different book under the same title. In the selection of data I constantly had in mind the overall project, my chief aim being that the prospective reader, after reading my study, can get a general picture of fears which to a lesser or larger extent tormented citizens of the Byzantine empire in the last two and a half centuries of its existence. I have presented results of my research in fourteen chapters, fully aware that certain topics could be discussed not in one, but in several books.

The chronological framework of my study spans the period of almost two hundred and seventy years, starting from the death of the Emperor Manuel I Komnenos (1180) and ending with the fall of Constantinople (1453). Such a choice simply resulted from the main currents of late Byzantine history. I chiefly relied on data from historical sources for the period 1180-1453, but when I found it necessary I also made use of characteristic examples from the earlier Byzantine history, or, in rare instances, certain information from the post-Byzantine epoch.

I deem it necessary to say that flaws and defects in this work cannot be justified only by the difficulty of the set task. At the same time, I would like to express my belief that the invested effort will encourage future scholars to undertake research of this interesting and insufficiently explored field in Byzantine studies. In the end, I would like to place special emphasize on the fact that I wrote a book neither as a psychologist, nor sociologist, nor theologian, but – as I was solely capable of – as a historian.

translation Radmila Popović

RADIVOJ RADIĆ

LA PEUR DANS LE BAS EMPIRE BYZANTIN, 1180-1453.

(RÉSUMÉ)

Au commencement de tout est la peur! C'est par cette maxime à la fois concise et exhaustive, représentant, pour ainsi dire, une réplique à l'illustre message biblique: „Au commencement le Verbe était, et le Verbe était avec Dieu, et le Verbe était Dieu” (Evangile selon Saint Jean, I, 1), que philosophes et hommes de lettres cherchaient à montrer l'importance de la peur dans la société humaine. Vieille comme le genre humain, la peur est un phénomène qui suit l'homme depuis la préhistoire jusqu'à nos jours. Il n'y a en effet aucun doute que la peur, sentiment désagréable suscité le plus souvent par la prise de conscience d'un danger, était de tout temps inhérente à la nature humaine. On sait bien que tous les gens ont peur: celui qui n'a pas peur n'est pas en un certain sens „normal” et son comportement n'a rien à voir avec le courage. Non seulement des individus pris séparément, mais des communautés humaines entières, ainsi que des civilisations, dialoguent continuellement avec la peur. Les peuples anciens voyaient dans la peur un châtement que les dieux leur infligeaient. C'est pourquoi la peur et l'épouvante furent divinisées dans le monde hellénique et romain. Les peuples anciens considéraient donc la peur comme une puissance plus forte que l'homme, et s'évertuaient à se la rendre favorable. D'où leur conviction non seulement que l'on pouvait gagner cette puissance par des sacrifices, mais aussi que l'on pouvait détourner son effet funeste et l'orienter contre l'ennemi.

A Byzance, l'une des plus importantes civilisations de l'univers médiéval, les gens de lettres débattaient, comme ailleurs, le phénomène de la peur. Munis de connaissances solides, héritées de l'Antiquité, ils tentèrent de l'éclairer de différents côtés et de le classer selon certains critères. Il faut dire que ces tentatives se fondaient en premier lieu sur les résultats obtenus dans la basse Antiquité par Némésios, auteur qui marqua de son activité les dernières décennies du IVe siècle. C'est sur son célèbre ouvrage „De la nature humaine” que s'appuya dans une large mesure le théologien et saint byzantin Jean Damascène, quelques siècles plus tard. Conformément aux vues de Némésios, que suivit Jean Damascène, la peur (ὄβοϛ) fut classée en six catégories:

- 1) ὄκνος – hésitation, embarras, crainte d'entreprendre une action;
- 2) αἰδϛ – révérence (respect mêlé de crainte), peur morale, timidité, peur d'encourir quelque blâme;
- 3) αἰσχύνη – honte, peur d'une souillure, peur d'avoir commis une action malhonnête;

- 4) κατάπληξις – peur ou consternation provoquée par la vue d'une apparition;
 5) ἔκπληξις – terreur, peur causée par une apparition extraordinaire;
 6) ἀγωνία – angoisse, souffrance, crainte, peur de l'échec.

De nombreux auteurs byzantins, tels – pour citer quelques exemples – Basile le Grand, Jean Climaque, Isaac le Syrien, Syméon le nouveau théologien, Kekauménos, Nicétas Choniates, Georges Pachymère, Nicéphore Grégoras et autres, recueillirent dans leurs oeuvres beaucoup de données sur la peur et enrichirent ainsi considérablement la conception de ce phénomène dans l'Empire byzantin de l'époque. Certains d'entre eux essayèrent d'élever ce problème au-dessus de la quotidienneté ordinaire de l'homme et le transposèrent dans le domaine spirituel. D'autres, par contre, abandonnèrent le champ quelque peu ésotérique des rapports entre Dieu et l'homme, pour considérer la peur en tant que chose d'ici-bas, élément constitutif de notre existence pénible. Dans les deux cas, leur contribution à la compréhension de la peur fut incontestable.

Tout comme les autres sociétés dans l'histoire, celle de Byzance eut ses propres peurs. Quelques unes de ces peurs, telles, par exemple, devant certains phénomènes naturels – comètes, tremblements de terre, mers, éclipses de Soleil et de Lune, hivers glaciaux, épidémies, incendies, inondations – furent présentes chez tous les peuples et dans tous les Etats médiévaux; conformément à la manière de penser de l'époque, on y voyait une manifestation de la colère divine due aux péchés commis par les hommes. Sur ce point, la civilisation byzantine n'était pas très différente des sociétés contemporaines. On pourrait ajouter à celles précitées la peur de Dieu, la peur universelle de la mort (dans laquelle on peut voir „la mère de toutes les peurs”), mais aussi les angoisses liées à des prédictions, sortilèges, démons et autres phénomènes semblables appartenant au vaste champ de la superstition humaine. Ces peurs sont propres à toutes les époques de l'histoire millénaire de l'Empire byzantin.

Les habitants du vieil empire éprouvaient, cependant, au cours du bas Moyen-Age quelques peurs qui les distinguaient des autres parties de l'univers médiéval. Rappelons à ce propos que durant cette période l'Empire byzantin succomba à deux reprises: une première fois temporairement, sous l'invasion des croisés en 1204; la deuxième fois, en 1453, la chute fut définitive après les attaques insoutenables des Turcs Osmanlis. Ce fut donc par deux fois que les Byzantins se virent exposés non seulement à de terribles destructions matérielles et à des pires souffrances imaginables, mais aussi à des secousses psychologiques profondes dont ils ne réussirent jamais à se remettre. Le trauma de l'an 1204 planait sans cesse au-dessus de Byzance au cours des deux derniers siècles de son existence. Qui plus est, aggravé par la crise générale qui semblait sans remède, ce trauma fit naître la crainte que le désastre total ne pût être, dans le meilleur des cas, que différé, mais en aucune façon évité. Ainsi Byzance avait-elle peur des Turcs qui menaçaient de la détruire, tout comme quelques autres communautés chrétiennes de l'Europe sud-orientale. Cette peur, faut-il le dire, n'était nullement injustifiée. C'étaient les troupes turques qui finirent par éteindre à jamais le flambeau de l'Etat byzantin.

D'une autre part, à Byzance on éprouvait depuis longtemps la peur que l'Europe occidentale, considérée comme un ensemble uni et ténébreux, n'entreprenne une campagne semblable à la Quatrième croisade et ne renverse à nouveau l'Empire. Quoique de telles appréhensions n'aient pas toujours été également actuelles et bien fondées, elles engendrèrent une puissante disposition antilatine dans laquelle la haine se confondit avec la peur.

En vue d'une meilleure compréhension du climat spirituel dans l'Empire Byzantin de l'époque, nous tenons à rappeler que le bas Moyen-Age ne fut pas une période unie et homogène dans l'histoire de l'Empire. Néanmoins, durant une partie considérable de ladite période, l'Etat roméique ne fut que l'un des Etats féodaux dans les Balkans – marqué, à la vérité, par un héritage et une idéologie universalistes – dont l'importance diminuait avec le temps. Déchiqueté en plusieurs régions autonomes qui n'entretenaient presque pas de relation avec le centre, à Constantinople, harcelé par son propre caractère anachronique qui se manifestait dans presque tous les aspects de la vie, l'Etat byzantin se mourut longtemps. C'est sous forme d'un déchirement séculaire entre ce qu'il avait été et ce qu'il prétendait être, que l'Empire connut sa malédiction. Que le décalage ne faisait que s'aggrandir avec le temps, cela va sans dire. D'une manière générale, Byzance avait depuis déjà longtemps du retard sur l'Occident, sur certains de ses voisins, et même sur les Turcs à cette époque-là. En un mot, l'empire autrefois le plus puissant et le plus avancé fut réduit dans cette nouvelle période à un Etat médiéval suranné. Des réformes ne suffisaient plus à sa transformation profonde, étant donné que sa structure sociale et sa base idéologique dépassées nécessitaient des procédés révolutionnaires. Mais l'Empire épuisé n'avait, pour ce faire, ni claires idées motrices, ni force.

De ce fait, l'appauvrissement et le déclin continu et inéluctables du pays laissèrent, à l'époque du bas Empire, une empreinte vigoureuse sur le caractère des Byzantins, indépendamment de leur origine sociale. Des guerres incessantes et une instabilité intérieure quasi-continue firent que personne, de l'empereur lui-même jusqu'au plus pauvre parèque, ne pouvait se sentir constamment en sécurité. Dans un tel climat de déchéance et d'impuissance omniprésentes, la peur des irruptions et dévastations ennemies exerçait toujours plus d'emprise sur la population, qu'il s'agisse des attaques des Bulgares, Serbes, Turcs, Catalans ou Tatars. En outre, les Byzantins furent particulièrement frustrés, surtout au XIVe siècle, par de longues guerres civiles qui augmentèrent encore davantage le sentiment déjà intense d'inquiétude et d'angoisse. Par conséquent, il ne faut pas s'étonner du fait que la dernière étape de l'Empire byzantin se caractérise dans une large mesure par le mysticisme et par un intérêt eschatologique toujours grandissant.

Le souhait que j'avais formé en travaillant sur le présent ouvrage était d'entamer certaines questions laissées jusqu'ici en friche dans les études byzantines, et de proposer une vue sur le phénomène de la peur dans le bas Empire byzantin. En même temps, je me reconnaitrai entièrement satisfait si j'ai réussi à répondre à quelques-unes des questions abordées. Je ne conteste pas qu'un autre que moi aurait pu écrire la-dessus un livre tout à fait différent, sous le même titre. Dans le choix que je me suis vu

obligé de faire parmi les données historiques, j'ai toujours tenu compte de la totalité de mon entreprise, persistant dans l'effort de permettre au lecteur d'acquérir une vision globale des peurs qui pressaient d'une façon plus ou moins considérable les habitants de l'Empire byzantin au cours des derniers deux siècles et demi de son existence. J'ai disposé les résultats auxquels je suis parvenu en 14 chapitres, néanmoins conscient que certains des sujets étudiés auraient pu à eux seuls fournir la matière de plusieurs livres.

Le cadre chronologique de mon travail englobe une période d'environ deux-cent-soixante-dix ans, prenant pour point de départ la mort de l'empereur Manuel I Comnène (1180), et pour aboutissement la chute de Constantinople (1453). Ce choix résulte tout simplement des cours principaux qu'avait pris l'histoire du bas Empire byzantin. Je me suis appuyé au plus haut point sur les données provenant des sources historiques relatives à la période de 1180 à 1453, mais lorsque cela m'a paru opportun, je me suis également référé à des exemples caractéristiques datant de l'histoire byzantine plus ancienne, ou bien – moins souvent, à vrai dire – à des informations de l'époque post-byzantine.

Je me crois obligé de reconnaître que les lacunes et défauts que présente cette étude ne sont pas dus à la seule difficulté de la tâche proposée. En même temps, j'ose espérer que l'effort fourni encouragera de futurs chercheurs à aborder cet intéressant domaine encore peu étudié en byzantinologie. Finalement, je voudrais tout particulièrement souligner que je n'ai écrit ce livre ni en tant que psychologue, ni en tant que sociologue, ni en tant que théologien, mais – de l'unique manière dont j'étais capable – en tant qu'historien.

traduit par Milica Vinaver

RADIVOJ RADIĆ

ANGST IM SPÄTEN BYZANZ, 1180-1453.

(ZUSAMMENFASSUNG)

Im Anfang aller Dinge ist die Angst. Durch diese konzise, aber auch allumfassende Sentenz, die gewissermaßen eine Replik auf die wohlbekannte biblische Botschaft „Im Anfang war das Wort, und das Wort war bei Gott, und Gott war das Wort“ (Joh. 1,1) ist, bemühten sich Philosophen und Schriftsteller, auf die Bedeutung der Angst in der menschlichen Gesellschaft hinzuweisen. Die Angst als Phänomen ist fast genauso alt wie das Menschengeschlecht, und sie begleitet den Menschen seit der Urzeit bis hin zu unseren Tagen. Denn es besteht kein Zweifel, daß die Angst als unangenehmes Gefühl, meist ausgelöst durch das Vorausahnen einer Gefahr, von alters her der menschlichen Natur eigen war. Bekanntlich verspüren alle Menschen Angst, und jener, der keine Angst hat, reagiert auf bestimmte Weise nicht normal, was nichts mit Tapferkeit zu tun hat. Nicht nur einzelne Menschen, isoliert betrachtet, sondern auch ganze menschliche Gemeinschaften, ja auch Zivilisationen, stehen in ständigem Dialog mit der Angst. Die alten Völker sahen in der Angst eine Strafe, die ihnen von den Göttern gesandt wird. Daher wurden Angst und Grauen in der hellenistischen und römischen Welt zu Göttern erhoben. Die Völker des Altertums sahen in der Angst also eine Macht, die stärker ist als der Mensch, und bemühten sich folglich nach Kräften, sie auf irgendeine Weise gnädig zu stimmen. Deshalb lebten sie in der Überzeugung, daß sie diese Macht nicht nur für sich gewinnen könnten, sondern daß es auch möglich sei, ihre verheerende Wirkung gegen den Feind zu richten.

Auch im Byzantinischen Reich, einer der bedeutendsten Zivilisationen der mittelalterlichen Welt, diskutieren Männer der Feder über das Phänomen der Angst. Mit detaillierten, aus der Antike ererbten Kenntnissen gerüstet, waren sie bestrebt, sie unter verschiedenen Blickwinkeln zu betrachten und nach bestimmten Maßstäben zu klassifizieren. Man muß hierbei auch betonen, daß die Ausgangspunkte dieser Bestrebungen vorwiegend auf den Ergebnissen fußten, zu denen der spätantike Autor Nemesios gelangt war, ein Schriftsteller, dessen Tätigkeit in die letzten Jahrzehnte des 4. Jahrhunderts fällt. Sein berühmtes Werk „Über die menschliche Natur“ diente später dem byzantinischen Theologen und Heiligen Johannes von Damaskos größtenteils als Vorlage. Im Einklang mit Nemesios' Auffassungen, denen Johannes von Damaskos folgte, gliedert sich Angst (φόβος) in sechs Kategorien :

- 1) ὄκνος – Zögern, Zaghaftigkeit, Angst, etwas zu unternehmen;
- 2) αἰδώς – Ehrfurcht, sittliche Scheu, Scham, Angst vor Schande;
- 3) αἰσχύνη – Schande, Scham, Schändung, Angst, etwas Unehrenhaftes zu tun;

- 4) κατάπληξις – Angst bzw. Bestürzung, ausgelöst durch Begegnung mit Gespenstern
 5) ἔκπληξις – Entsetzen, Furcht vor Gespenstern
 6) γωνία – Beklemmung, Leid, Angst, Angst vor Mißerfolg.

Viele byzantinische Schriftsteller, etwa Basileios der Große, Johannes Klimax, Isaak Syros, Symeon Neos Theologos, Kekaumenos, Niketas Honiatus, Georgios Pachymeres, Nikephoros Gregoras, führen in ihren Werken zahlreiche Angaben zur Angst an, wodurch die Auffassung dieses Phänomens im damaligen Byzanz in vielerlei Hinsicht vervollständigt wird. Einzelne von ihnen bemühten sich, das gesamte Problem aus der Ebene des gewöhnlichen menschlichen Alltags herauszulösen und es in die Sphäre der geistigen Gefühle zu verlegen. Andere wandten sich von den ein wenig esoterischen Bereichen der Beziehung zwischen Gott und Mensch ab und betrachteten das Phänomen der Angst als diesseitiges Phänomen und Bestandteil des leidvollen Lebens. In beiden Fällen war der Beitrag zum Verständnis der Angst zweifellos beachtlich.

Wie auch andere Gesellschaften in der Geschichte hatte auch die byzantinische ihre eigenen Ängste. Einige davon, etwa die Angst vor einzelnen Naturereignissen – Kometen, Erdbeben, Meeren, der Sonnen – und Mondfinsternis, kalten Wintern, Epidemien, Bränden, Überschwemmungen – waren allen mittelalterlichen Völkern und Staaten eigen, und im Einklang mit der damaligen Denkweise wurden sie als Zeichen des göttlichen Zorns wegen der von den Menschen begangenen Sünden aufgefaßt. In dieser Hinsicht unterschied sich die römische Zivilisation nicht allzu sehr von den zeitgenössischen Gesellschaften. Zu den angeführten Ängsten lassen sich noch die Angst vor Gott wie auch die universale Angst vor dem Tod, die man als „Quelle aller Ängste“ betrachten kann, hinzufügen, aber auch die Angst, die sich auf Prophezeiungen, Hexereien, Dämonen und sonstige ähnliche Phänomene bezieht, die im weitgesteckten Feld des menschlichen Aberglaubens angesiedelt sind. Die genannten Ängste sind für alle Epochen der tausendjährigen Geschichte des Byzantinischen Reiches bezeichnend.

Die Menschen des alten Imperiums hatten während des Spätmittelalters jedoch auch vereinzelte Ängste, durch die sie sich von den übrigen Teilen des mittelalterlichen Kosmos unterschieden. Im Zusammenhang damit muß daran erinnert werden, daß in der Zeit des Spätmittelalters das Imperium zweimal zugrunde gegangen war: zunächst vorübergehend, unter dem Ansturm der Kreuzfahrer 1204, und zum zweiten Mal endgültig, nach den unbezwingbaren Angriffen der Osmanen 1453. Zweimal mußten die Byzantiner nicht nur die schrecklichsten materiellen Zerstörungen und die schlimmsten existentiellen Nöte erfahren, sondern auch tiefgreifende psychologische Erschütterungen, von denen sie sich niemals ganz erholt hatten. Das Trauma aus dem Jahre 1204 schwebte während der letzten beiden Jahrhunderte seines Bestehens ständig über Byzanz. Vielmehr, einhergehend mit der allgemeinen Krise, die, wie es schien, nicht bewältigt werden konnte, brachte dieses Trauma auch die Befürchtung hervor, daß das endgültige Unheil bestenfalls lediglich hinausgezögert

werden, aber keinesfalls abgewandt werden könne. Daher herrschte in Byzanz, wie auch in einigen christlichen Gemeinschaften Südosteuropas, die Angst vor den Türken, die mit Vernichtung drohten. Es soll betont werden, daß es sich um eine Angst handelte, die auf keinen Fall als erfunden zu bewerten ist. Die türkischen Truppen haben letztendlich die Fackel der romäischen Eigenstaatlichkeit für immer zum Erlöschen gebracht. Andererseits befürchtete man im Imperium lange Zeit, daß das Abendland, das man als einheitliches und finsternes Ganzes betrachtete, etwas wie einen neuen Vierten Kreuzzug unternehmen und Byzanz vernichten könnte. Obwohl solche Befürchtungen nicht immer gleichermaßen aktuell und berechtigt waren, hatten sie eine starke antilateinische Stimmung zur Folge, in der Haß und Angst zu einem Gefühl verschmolzen.

Zum besseren Verständnis des geistigen Klimas im damaligen Byzanz soll betont werden, daß das späte Mittelalter in der Geschichte des byzantinischen Reiches keine einheitliche und homogene Periode darstellte. Während eines beträchtlichen Teils des genannten Zeitraums stellte der romäische Staat einen von mehreren feudalen Staaten auf der Balkanhalbinsel dar, wenn auch mit universalistischem Erbe und universalistischer Ideologie, die mit der Zeit immer unbedeutender wurde. Zerschlagen in mehrere Teile, die an das Zentrum in Konstantinopel nicht einmal lose gebunden waren, und bedrückt von der eigenen Rückständigkeit, die in nahezu allen Lebensbereichen zutage trat, lag der romäische Staat lange Zeit im Erliegen. Die mehrere Jahrhunderte andauernde Zerrissenheit zwischen dem Vergangenen und dem für die Zukunft Angestrebten wurde zum Verhängnis des Imperiums. Allgemein betrachtet war Byzanz im Verhältnis zum Westen wie zu auch einigen seiner Nachbarn, einschließlich der Türken, längst in Rückstand geraten. Kurzum, das ehemals mächtigste und fortschrittlichste Imperium war ein überholter mittelalterlicher Staat in einer neuen Zeit. Zu einer ernsthaften Transformation reichten auch keinerlei Reformen aus, zumal sowohl die sozialen Strukturen als auch die ideologische Grundlage revolutionärer Maßnahmen bedurft hätten. Und das entkräftete Imperium hatte weder klare Leitideen noch die erforderliche Energie.

Daher ist auch die Tatsache nicht unbedeutend, daß der Charakter der Romäer, ungeachtet ihrer sozialen Herkunft, in der spätbyzantinischen Epoche zusehends von fortwährender und unaufhaltsamer Verarmung und dem Verfall des Imperiums geprägt war. Ständige Kriege und die nahezu ununterbrochene innere Instabilität führten allmählich dazu, daß sich niemand, vom Basileios höchstpersönlich bis hin zum ärmsten Paroikos, völlig sicher fühlen konnte. In einem solchen allgemeinen Klima des Niedergangs und der Ohnmacht nahmen Ängste vor feindlichen Einfällen und Verwüstungen überhand, egal ob es sich um Bulgaren, Serben, Türken, Katalaner oder Tataren handelte. Außerdem stellten die langanhaltenden Bürgerkriege, die das ohnehin starke Gefühl der Unruhe und Beklemmung verstärkten, vor allem im 14. Jahrhundert, eine besondere Frustration für die Byzantiner dar. Daher soll nicht verwundern, daß das spätbyzantinische Zeitalter in vielerlei Hinsicht vom Mystizismus und vom Hang zur Eschatologie durchdrungen war, die immer stärker zutage traten.

Ziel dieses Buches ist es, einige Fragen aufzuwerfen, die in der Byzantistik bisher unzureichend beachtet wurden, und eine Sichtweise zum Phänomen der Angst im späten Byzanz darzubieten. Zugleich wäre ich durchaus zufrieden, falls ich zumindest einige der erörterten Fragen beantwortet habe. Zweifellos hätte jemand anderer unter demselben Titel ein ganz anderes Buch verfassen können. Bei der Auswahl der geschichtlichen Daten hatte ich stets die Gesamtheit des Projekts im Auge, und ich war durchgehend bemüht, den Lesern meiner Studie, eine Gesamtdarstellung der verschiedenen Ängste zu bieten, die in größerem oder kleinerem Ausmaß die Bewohner des byzantinischen Reiches während der beiden letzten Jahrhunderte seines Bestehens bedrückten. Meine Forschungsergebnisse sind in vierzehn Kapiteln zusammengetragen, wobei ich mir durchaus bewußt bin, daß zu einigen Themen mehrere Bücher hätten verfaßt werden können.

Der chronologische Rahmen meiner Arbeit umfaßt die Zeitspanne von etwa zweihundertundsiebzig Jahren, ausgehend vom Tode des Basileios Manuel I Komnenos (1180) bis zum Fall Konstantinopels (1453). Der so gewählte Rahmen geht ganz einfach aus den wichtigsten Ereignissen der spätbyzantinischen Geschichte hervor. Hierbei bin ich größtenteils von den Daten aus den geschichtlichen Quellen für den Zeitraum von 1180 bis 1453 ausgegangen und stellenweise, falls mir dies angemessen erschien, habe ich auch charakteristische Beispiele aus der früheren byzantinischen Geschichte herbeigezogen sowie, wenngleich seltener, vereinzelte Angaben aus der postbyzantinischen Epoche.

Zuletzt möchte ich noch anmerken, daß jegliche Mängel und Unzulänglichkeiten dieser Arbeit dennoch nicht nur durch die Komplexität der gestellten Aufgabe bedingt sind. Zugleich bin ich überzeugt, daß meine Bemühungen künftige Forscher dazu anregen werden, sich mit dieser interessanten und in der Byzantistik immer noch unzureichend erforschten Problemerkis auseinanderzusetzen. Und zuletzt möchte ich betonen, daß ich dieses Buch weder als Psychologe noch als Soziologe oder Theologe geschrieben habe, sondern – so wie es mir einzig möglich war! – als Historiker.

übersetzung Maja Krstić

Радивој Радић

Страх в поздней Византии, 1180-1453.

(Резо̀ме)

В начале всего – страх! Этой содержатель и в то же время всеобъемлющей сентенцией, которая в некоторой степени является репликой известного библейского поручения: „В начале было Слово, и Слово было у Бога, и Слово было Бог“ (Иоан, 1, 1), философы и писатели пытались указать на значение страха в человеческом обществе. Страх – феномен старый как и людской род, явление сопровождающее человека с до исторических времен до наших дней. Страх несомненно неприятное чувство, оно чаще всего вызвано сознанием о какой-то опасности и с незапамятных времен оно присуще человеку. Хорошо известно, что все люди боятся и что тот у кого нет страха в какой то степени не нормален и что это не имеет отношения к храбрости. Не только одиночки взятые отдельно, целые народы, даже и цивилизации – находятся в постоянном диалоге со страхом. Старые народы в страхе видели наказание, которое им посылают боги. Поэтому в эллинистическом и римском мире страх и ужас были дивинизированы. Итак, древние народы в страхе видели силу, которая сильнее человека и изо всех сил старались ее как нибудь умиловить. Поэтому они были уверены, что эту силу жертвами можно не только задобрить, но можно добиться того, чтобы ее пагубное действие было направлено против неприятеля.

И в Византийской империи, одной из самых значительных цивилизаций средневекового мира, мысляще люди обсуждали явление страха. Вооруженные соответствующими познаниями, унаследованым из античных времен, они старались разьяснить его с разных сторон и классифицировать его по определенным мерилам. Необходимо подчеркнуть, что исходное положение этих усилий было главным образом обосновано на результатах работ позднеантичного автора Немесия, писателя, деятельность которого проходила в последних десятилетиях IV века. На его известное произведение „О природе человека“, позднее в большой степени опирался византийский богослов и святитель Иоан Дамаскин. Согласно понятиям Немесия, чьим последователем был и Иоан Дамаскин, страх (φόβος) разделен в шесть категорий:

- 1) ὄκνος – нерешительность, стеснение, страх от возможности что-то предпринять;
- 2) αἰδῶς – благоговение, моральный страх, стыд, страх чтобы не осрамиться;

- 3) αἰσχύνη – стыд, позор, похабность, страх чтобы не сделать что либо недостойное;
 4) κατάπληξις – страх, испуг вызванный привидениями;
 5) ἔκπληξις – ужас вызванный призраками;
 6) γωνία – волнение, страдание, страх, страх от неудачи.

Многие византийские авторы, на пример Василий Великий, Иоан Лествичник, Исаак Сирин, Симеон Новый Богослов, Кекавмен, Никита Хониат, Георгий Пахимер, Никифор Григора и другие, дали в своих прозведениях много данных о страхе и очень обогатили понятие этого феномена в Византии того времени. Некоторые из них пытались выделить всю проблему из обыкновенной обыденности людей и передвинуть ее в сферу духовних чувств. А другие покидали немного эзотерическое поприще отношений Бога и человека и понятие страха рассматривали как явление от мира сего и как составную часть тягостной жизни. В обоих случаях их вклад в понимание страха несомненный.

Как и остальные общества в истории, и византийское общество имело свои страхи. Некоторые из них, как на пример страхи от определенных феноменов в природе – комет, землетресений, мора, затмения солнца и месяца, холодных зим, эпидемий, пожаров, наводнений – были свойственны всем средневековым народам и государствам и согласно способу мышления того времени их принимали как знак божьего гнева из за греха учиненного людьми. По этой причине ромейская цивилизация во многом не отличалась от современного ей общества. К приведенным страхам можно прибавить и страх от Бога, затем универсальный страх перед смертью, его можно видеть „родителем всех страхов“, а также и боязни вызванные пророчествами, гаданьями, демонами и другими подобными феноменами, которые помещаются на широком поприще суеверий. Приведенные страхи присущи всем эпохам тысячелетней истории Византийской империи.

Между тем, у обитателей старой империи в течении позднего среднего века существовали и некоторые страхи, по которым они отличались от остальных частей средневекового космоса. В связи с этим необходимо напомнить, что в течении позднего средневековья Империя пропадала два раза: первый раз временно, под налетом крестоносцев, в 1204. году, а во второй раз – навсегда, под непреодолимым нападением османов, в 1453. году. Византийцы, значит, два раза должны были искутить не только самые страшные матерьяльные опустошения и ужаснейшие жизненные невзгоды, но и глубокие психологические потрясения, от которых никогда больше не могли прийти в себя. Травмы 1204. года постоянно парили над Византией в течении последних двух веков ее существования. И более того, вместе с общим кризисом, из которого казалось нет выхода, эта травма создала боязнь, что полное несчастье, в лучшем случае можно только отложить, но избегнуть его никак нельзя. Поэтому в Византии, а также и в некоторых христианских государствах Юго-восточной Европы, существовал страх от турок, которые грозили уничтожением. Мы подчеркнем, что дело шло

не о страха воображемом. Турецкие отряды в конце концов навсегда потушили светоч ромейской государственности. С другой стороны, в Империи еще долго существовала боязнь, что Западная Европа, которая представлялась неделимым и мрачным целым, может предпринять что-то вроде Четвертого крестового похода и снова уничтожить Византию. Хотя такие опасения и не были всегда одинаково актуальны и оправданы, их последствием было сильное антилатинское настроение, в котором страх и ненависть превращались в одно чувство.

Для лучшего понимания духовных настроений того времени необходимо подчеркнуть, что позднее средневековье в истории Империи не был целостным и однородным периодом. Все таки, в большей части периода о котором идет речь, ромейское государство было одним из феодальных государств на Балканском полуострове, правда с универсалистическим наследием и идеологией, но с временем все менее важным. Разбитая на несколько отдельных частей, которые с центром в Константинополе не имели почти что никакой связи и гнетомне своей анахроностью которая проявлялась в почти что всех видах жизни, ромейское государство долго было при смерти. В многовековых потугах между тем чем оно было и тем на что претендовало, заключалась несчастная судьба Империи. Понятно что упомянутый разлад со временем все увеличивался. Вобщем Византия по отношению к Западу, по отношению к некоторым из соседей, даже по отношению к туркам – отставала. Одним словом, некогда самая могущественная и самая передовая империя, была пережитком средневекового государства в новое время. Для ее более серьезных преобразований, реформы не были достаточны, имея ввиду ее превзойденные социальные структуры и идеологические основания, необходимы были революционные мероприятия. А утомленная Империя на это не имела не только единой путеводительной идеи, но и силы.

Поэтому значителен факт, что на характере ромеев, несмотря на их социальное происхождение, в поздне византийскую эпоху лежал сильный отпечаток постоянного и неотвратимого обеднения и упадка Империи. Постоянные войны и почти что непрерывные внутренние беспорядки приводили к тому, что никто от самого василевса до самого бедного парии не мог себя чувствовать надежно. В таком положении всеобщего упадка и немощи усиливались страхи от неприятельских набегов и опустошения, несмотря на то идет ли речь о вторжениях болгар, сербов, турок, каталонцев или татар. Кроме того, особой фрустрацией для Византийцев, прежде всего в ХІВ столетии, были долгие гражданские войны, которые еще усилили и без того сильное чувство беспокойства и отчаяния. Поэтому не надо удивляться, что поздне-византийский период отличается мистицизмом и сильными эсхатологическими настроениями.

У меня было желание раскрыть этой книгой некоторые вопросы, которые в византологии до сих пор были в тени и, предложить взгляд на феномен страха в поздней Византии. В то же время, я буду вполне доволен, если мне удалось ответить на некоторые из поставленных вопросов. Я не сомневаюсь, что под тем же названием, кто нибудь иной мог написать совершенно иную книгу. Выбирая исторические данные, я всегда считался с целым своего предприятия, настаивая

на том, чтобы тот кто прочтет мою книгу мог составить себе представление о страхах, которые в той или в иной степени угнетали жителей Византийской империи в последние два с половиной столетия ее существования. Результаты до которых я дошел, я сформулировал в четырнадцать главах, сознавая, что об отдельных темах вместо главы можно написать не одну, а несколько книжек.

Хронологическая рамка моей работы охватывает период в двести семьдесят лет, моя исходная точка – смерть василевса Мануила I Комнина (1180), а заключительная точка – падение Константинополя (1453). Такой выбор был последствием главных течений поздней византийской истории. В возможно большей степени я опирался на данные исторических источников в период с 1180. до 1453, но когда я считал, что это необходимо, я брал и характерные примеры из ранней византийской истории и, правда немного реже, некоторые сообщения поствизантийской эпохи.

Считаю необходимым сообщить, что пропуски и недостатки этой работы все таки не могут быть оправданы только сложностью поставленной задачи. В то же время, мне хотелось бы верить, что затраченные усилия ободрят будущих исследователей, которые возьмутся за эту интересную и в византологии все еще слабо исследованную область. И наконец, я хочу особо подчеркнуть, что книгу я не писал ни как психолог, ни как социолог, ни как богослов, а как я единственно и был в состоянии! – как историк.

перевод Лидии Суботин

BELEŠKA O AUTORU

Радивој Радић рођен је 22. јануара 1954. године у Ливну, Босна и Херцеговина. Дипломирао је на Филозофском факултету у Београду, група за историју, 1980. године. Магистарски рад под насловом Обласни господари у Византији крајем 12. и у првим деценијама 13. века одбранио је 1985. године. Током 1985/1986. као стипендиста грчке владе боравио је седам месеци на научном усавршавању у Атини. Докторску дисертацију *Време Јована V Палеолоја (1332-1391)* одбранио је на Катедри за византологију Филозофског факултета у Београду 1991. године. Школску 1997/1998. провео је на усавршавању у Центру за византијске студије Дамбартон Оукс у Вашингтону (САД).

Редовни је професор Филозофског факултета у Београду и шеф Катедре и семинара за византологију. Предаје Историју Византије и на Филозофском факултету у Бања Луци и Филозофском факултету у Источном Сарајеву (Пале). Гостујући је професор на Православном богословском факултету у Београду.

Учествовао је на четрдесетак међународних научних скупова у земљи и иностранству и до сада је објавио око две стотине научних и стручних радова у домаћим и иностраним часописима. Превасходно се бави позновизантијском историјом и везама између Византије и јужнословенских земаља у касном средњем веку, као и темама из свакодневног живота у византијском свету. За књигу *Време Јована V Палеолоја (1332-1391)* године 1993. добио је Октобарску награду града Београда за науку. За књигу *Страх у њој Византији, 1180-1453, I-II*, „Стубови културе” добио је награду „Лаза Костић” на Новосадском сајму књига, награду „Светозар Милетић” за публицистику и награду Вукове задужбине за науку (2000).

SADRŽAJ

PREGOVOR	7
UVOD.....	9
Strah uvek i svuda – Vizantinci o strahu – Ciljevi i obrazloženja	
I IZMEĐU MRŽNJE I ZEBNJE (Vizantija i Zapad)	21
Koreni netrpeljivosti – Dva pogroma – 1204. godina – Romeji o Latinima – Latini o Romejima – Beživotna unija – Vizantijski car na seoskom groblju – U „zagrljaju“ italijanskih pomorskih republika – Zapadni san	
II TVRDI GRADOVI.....	61
Zaključani grad – Ka vrletnim visovima – Gradovi viši od oblaka – Prizori gradova u opsadi – Dve zagonetke – Glomazni ključevi i masivne brave – Nesigurni drumovi	
III STRAH OD BOLESTI I EPIDEMIJA	91
Smrtnost novorođenčadi i dece – „Od kostobolje ne ustah ni smesta!“ – Bolesni Georgije Sfrances – Zaraze u vojsci – Lekari, lekovi, recepti – Čudotvorna isceljenja – Epilepsija – Kuga – „Crna smrt“	
IV PUSTOŠENJA NEPRIJATELJSKIH VOJSKI	133
Usud Vizantije – Neprestani nasrtaji – „Skitska pustinja“ – Strah: kolektivna halucinacija – Upadi Tatara – Katalanska pustolovina – Tiranin Toma Preljubović – „Meditersko trojstvo“ – Glad	
V SABLAZAN GRAĐANSKIH RATOVA	173
Davnašnji primeri – Priznanje Nikite Honijata – Prestonica i provincije – „Crno“ XIV stoleće – Odušak napetosti – Monodija palima u Solunu – Društvene tenzije u Carigradu – Pristalice i protivnici unije – Isihasti i naučnici	
VI STRAHOVANJA VIŠIH SLOJEVA VIZANTIJSKOG DRUŠTVA	203
Ponižavajuće šetnje – Podvrgavanje batinama – Zatvori – Usijano železo – Sakaćenja – Oslepljivanje – Razgrabljena imovina – Carigradsko javno mnjenje – Izaslanik: opasno zanimanje – Taoci – Progonstva – Sudbina intelektualaca u provinciji – I carevi su bili samo ljudi	
VII STREPŃJA PRED MOREM	257
Hesiodovo zaveštanje – Zagonetke i poslovice – Književne metafore – Uskovitlano more – Morski razbojnici	
VIII KOB PREKRŠENE ZAKLETVE	5
Prisega nad jevanđeljem ili ikonom Bogorodice – Prekršene zakletve – Oslobođanje od zakletvenih obaveza – Opomena na ratnoj zastavi – Primeri iz povelja – Neprikosnovenost oltarskog prostora	

IX ZEMLJOTRESI I POMRAČENJA, POŽARI, KOMETE I STUDEN . . .	29
Zemljotresi – Seizmofobija – Drač savnjen sa zemljom – Galipolj, 2. mart 1354. – Pomračenja sunca – Komete – Repatica iz 1264. godine – Pjesma o kometi – Opažanja Nićifora Grigore – Studene zime – Požari – Honijatovi opisi – Zaštitne mere	
X PROROCI, ČAROBNJACI, JURODIVI	71
Znamenja i predskazanja – Proročanstva o padu Konstantinopolisa – Lažni proroci – „Rastegljivo“ proročanstvo – Zvezdočatci – Jurodivi – Snovi – Tajanstveno preplitanje slova – „Kraj sveta“ – Zagonetni navještanji – Vraxbine – Demoni – Čudnovate pojave	
XI STRAH OD BOGA (Pogled iskosa)	121
Poreklo straha Božijeg – Biblijska ishodišta – Jovan Lestvičnik, Isak Sirin i Simeon Novi Bogoslov – Crtica o idealnom vladaru – Treba biti bogobojažljiv – „Tvorac neba i zemlje“ – Tri pokliča – Gospodar naših života	
XII STRAH OD SMRTI (Jedan pogled)	153
Smrt u vizantijskom svetu – Trulež i crvi – Strašni sud – Mazaris u carstvu mrtvih – Lakoća umiranja – Traktat Dimitrija Kidona – Carevi na samrtnom odru	
XIII STRAH U VIZANTIJSKOJ VOJSCI	181
Zapažanja vojnog historičara – 1196. godina – Crtice Nikite Honijata – Preplašeni vojnici	
XIV STRAH OD TURAKA	201
Prijazne veze – Upozorenje Teodora Metohita – Agonija u Maloj Aziji – Stalni upadi – „Prokleti Muhamed“ – Na gusarskim lađama – Vizantijski svetac u turskom zarobljeništvu – Kad su živi zavideli mrtvima – Bajazit opseda Carigrad – Niotkud pomoći – Dan svete Teodosije – Tmina	
ZAKLJUČAK	241
SPISAK SKRAĆENICA	245
INDEKS	259
REZIMEI	291
BELEŠKA O AUTORU	315